

ЙОРДАН ЙОВКОВ КРАЙ МЕСТА

chitanka.info

ЗАПИСКИ НА ЕДИН ГРАНИЧАР

ЕСКИ АРАП

Около устието на Места има няколко села, в които живеят негри. Едно неотколешно предание разказва, че някой си Хюсеин паша владеел тук големи чифлици. Работниците и слугите му били помаци от Родопите, но тия планинци не понасяли жегата и маларията около Кара су. Едни измирала, други се разбягвали. Тогава пашата довел отнякъде негри. Тия чифлици днес ги няма, но потомците на негрите са останали. Имат ниски и сиви къщурки, скрити под смокви и храсталаци от туя. Отгоре по кирпичените дувари растат кактуси с жълти и червени цветове. Лете е непоносимо горещо, задушно, и най-слаб ветреца не разклаща тръстиките на блатата. Но полето е плодородно. Едри биволи влачат ралата и след тях вървят орачи, и те черни като тях. Между младите има истински хубавци: здрави и стройни тела, с обли и корави членове, като че излени от черен бронз. Тия хора са добри, наивни и безобидни. Щом заговорят — усмихват се сърдечно и весело, като деца. И цялото изражение на лицата им е в тая усмивка, която открива едни зъби, бели като сняг.

Пограничната застава беше в един напуснат чифлик. Тая голяма и стара постройка пазеше всички спомени и всички тайни на Ориента: широки стрехи, замрежени прозорци и чардаци, стени, обвити изцяло с хмел, бръшлян и глицинии. А наоколо каменни зидове, високи като на крепост.

Чифликът беше доста далеч от селата, но все пак нашите черни съседи ни идеха понякога на гости. Най често дохождаха двама: Ески Арап и Тата-Тита.

Ески Арап беше най-старият негър, единственият, който не беше роден тук, а в Судан. „По нашите места — разказваше ми той при първата ни среща — има авджии на коне. Но те ходят на лов не за дивеч, а за деца. Обикалят около селата и което дете се отдалечи — грабват го и после го продават.“ Така бил отвлечен и Ески Арап. Но той бил тогава четиринайсетгодишно момче и затова помнеше много нещо за отечеството сл.

Тата-Тита нямаше нищо общо с хората на Бернар Шоу. Той беше млад и хубав мулат и същинското му име беше Шевкет. Той е служил в турската армия и е бил тръбач. Войниците често се забавляваха с него и го караха да им свири турските военни сигнали. Тата-Тита не отказваше никога. Но той свиреше тия сигнали само с уста и все едно и също та-та-ти-та. Това му стана и прякор. Определено занятие нямаше и почти нищо не работеше. По-рано дълги години той управлявал един от саловете, които срещу малка такса пренасяли кола и пътници през реката. И затова Тата-Тита познаваше Кара су и горите около нея не по-зле от който и да било дивеч. Беше пъргав, лукав, пиеше много ракия и тайно се занимаваше с контрабанда.

Ески Арап идеше в заставата всякога с някоя малка молба — да измоли добитъка си от ангария или да му се позволи да си насече малко дърва от гората покрай границата. Но към това той никога не пристъпваше направо. Преди това ние започвахме с него всякога един и същи разговор.

— Комендар ефенди — казваше ми той, — все четеш и пушиш, четеш и пушиш! Трябва да ти е много мъчно за твоя мемлекет!

— Разбира се, Аптула, мъчно ми е. А на тебе не ти ли е мъчно за Судан?

— Мъчно ми е, как да не ми е мъчно.

— Не искаш ли да си отидеш там?

— Ех, искам. Ватан нали е — тегли. Но много е далеч, комендар ефенди. Шест месеца път. И седем тескерета трябва да имам, защото седем царства трябва да се минат. На — Стамбул, Измир, Масър...

Той брой на пръсти и изрежда още някои имена, които не само не са никакви царства, но надали и значат нещо. Но уверен, че всичко това непременно ще ме учуди и поразии, той накрая самодоволно и добродушно се усмихва. Ески Арап е много стар и лицето му е противно и страшно: черна като марокин кожа, черни устни, черни са дори и белтъците на очите му. Едни зъбите му се белеят и само усмивката дава нещо човешко на това лице.

— Има и море — продължава той. — И море има да се минава.

А след кратка пауза той неочаквано и съвсем наивно ме запитва:

— Комендар ефенди, истина ли е — ти си учен човек, истина ли е, че в морето имало толкоз големи змии, че спирали и параходите дори?

Оттук нататък вече ние бързо меним темите на разговора си.

Най-после той си отива доволен и весел, защото в черната му ръка се белее записката, с която му разрешава да си насече, колкото иска дърва покрай границата. Но във войниците дълго време не го оставят да си отиде, шегуват се и се смеят около него.

Така той си дохождаше често в заставата. Дохождаше и Тата-Тита. Но той идваше, както лисицата заобикаля курника, предпазливо и безшумно. Аз го виждах неочаквано между войниците, без да зная кога е дошел, нито пък го виждах кога си отиваше. По едно време забелязах едно твърде интимно приятелство между моя подофицер, Ески Арап и Тата-Тита. Струва ми се само, че забелязах това твърде късно. Тата-Тита избягваше да ме срещне, или ако ме срещнеше, гледаше ме лукаво и недоверчиво. Разбрах, че се върши нещо, което се крие от мене.

Стаята на подофицера беше настрана, някъде в долния етаж. Една вечер наминах покрай нея и погледнах през прозореца. Вътре бяха тримата приятели: подофицерът, Ески Арап и Тата-Тита. На камината гореше огън, пред тях бяха сложени чаши и шише ракия. Подофицерът беше от Бандерма, младо и доста интелигентно момче. Знаеше турски език по-добре от самите турци. Сега той говореше за Африка. Виждаше се, че беше чел и Ливингстона, и Брема, и Майн Рида. Ставаше дума за всичко: за тропическите гори, уплетени с лиани и пълни със зверове и змии, за пустинята и за миражите, които мамят загубените кервани, за палмите на оазисите и за страшния рев на лъва, щом залезе слънцето. Надълго описваше после малките хижи, направени от бамбукови пръчки. Хората, които живеят тук, са черни, но безгрижни и свободни, пламенни и страстни в любовта, жестоки и свирепи в отмъщението и в битките. Те знаят да се веселят: пият вино из черупките на кокосови орехи, имат музика, която приспива змиите и запалва кръвта на жените, които танцуват полуголи. Само мъниста и стари монети дрънчат по ръцете и гърдите им.

При последните думи Тата-Тита се провикна, пое чашата си и засвири сигнала за настъпление. Това беше условният знак, че е време да се пие. И тия сигнали Тата-Тита подаваше твърде начесто. Той пиеше с наслада, полягаше шишето, за да види колко има още, и от разговора твърде не се интересуваше. Но старият Ески Арап слушаше захласнат и разтреперан от вълнение. Той само си повтаряше:

— Тъй, тъкмо тъй е, чауш ефенди. Аз помня! Е-хе! И той запяваше нещо с глух и гърлен глас.

Аз забраних тия срещи. Но болестта на стария негър беше напреднала вече. Той и без това си имаше обикновеното старческо слабоумие, но сега говореше вече само за Судан и за младините си, говореше несвързано и почти безсмислено. Ръцете и челюстта му трепереха, а очите му блуждаеха трескаво и безумно. Оплаква ми се и жена му. Тя беше зла и сприхава баба. Молеше ме да забраня на подофициера и на Шевкета да се събират със стареца й. Те го подлудили. По-рано той бил тъй добър, разумен и кротък. Сега постоянно и се карал, заплашвал я, че ще продаде всичко и ще иде в Судан. Не ядял почти и не можел да спи или ако заспивал, започвал да гълчи в съня си на някакъв див и неразбран език. Старата жена плачеше.

Повиках Ески Арап в заставата. Случи се тоя път някак по в себе си. Помъчих се да го раздумам.

— Комендар ефенди — каза ми той с някакво тъжно примирение, — децата ми измряха, аз съм стар, вкъщи постоянно ми се карат. Не мога, ще си ида. Човек, дето се е родил, там му е добре.

И той ми разказа тоя анекдот:

— Султан Сюлейман — отколе било то — видял едно птиче. Много хубаво пеело. Казал да го хванат и да го турят в златен кафез. Е, султан нали е — станало, както казал. Но птичето млъкнало сега. Не пеело. Поклащало глава и казвало само: „Ватан! Ватан!“ Смилил се султанът и казал да го пуснат. Изхвъркнало птичето от златния кафез и кацнало върху един нищо и никакъв трън. И запяло пак. Ама там — на гнездото си.

Късно през същата вечер аз се връщах от обиколката си по границата. Селото беше тихо, къщите се криеха под черните куполи на смоквите. Само едно кръгло прозорче светеше в тъмнината, като желто око. Чуваха се там тъпи и редки звукове, като че дъждовни капки удряха в капчук. Там беше къщата на Ески Арап. Аз се приближих и спрях коня. Вътре някой биеше тарабука и пееше: немощен и дрезгав глас, едни само глухи, гърлени звукове. Пееше Ески Арап. Чух отначало провлечена и тиха мелодия, тя се повтаряше дълго време но в нея имаше толкова много любов, сълзи и спомени. После ударите на

тарабуката и самата песен се ускориха и мелодията премина в игрив и весел танц. Наместо тарабуката зазвънчаха чимпари.

Чу се писклив и зъл женски вик:

— Млъкни! Млъкни, дъртако проклети! Вай аллах, аллах!

Песента замлъкна. Ески Арап отговори нещо, но какво — не чух.

— Ватан! Ватан! — завика пак отчаяно жената. — Все тоя ватан!

Ума си изгуби бе, човече, засрами се!

Мина се няколко време и ударите на тарабуката и песента започнаха отново. Пак провлечена и бавна мелодия отначало, гърлени и глухи звукове, но пълни с нежност, с любов и с безнадеждна скръб...

Ески Арап тъгуваше за Судан.

НАБЛЮДАТЕЛ

Заставата си имаше отделен наблюдател към морето — опълченеца Адамов. Редовно всяка вечер аз четях съобщенията, които той изпращаше. Пишеше ги грижливо, почеркът — черковнославянски, началната буква голяма и украсена. И по вънкашността си, и по тържествеността си тон тия записки на Адамова напомняха древен манускрипт. Например той пишеше: „В ч. 7 и 35 мин. преди пладне яви се параход на южния хоризонт. Беше тип Жан-Барт и бързина имаше голяма. В часа 8 и 12 м. беше срещу поста Булаир на 32 клм. от брега; в часа 10 срещна в морето две гемии, спря ги и приказва с тях 32 минути. В часа 11 и 8 м. той же параход стигна южния край на Тасос и възви на север. В часа 12 и 45 м. изчезна по посока към Кавала.“

В тия записки на Адамова можеха да се намерят места, в които имаше увлечението на наивен художник, но думите: около, може би, приблизително — липсваха съвсем. Адамов беше стар моряк и разбираше от работата си. Той следеше неприятелските параходи с педантичната точност на учен и с будното внимание на детектив.

Адамов беше служил на разни параходи, видял беше далечни страни и на всички езици говореше по малко. Имаше твърде оригинална фигура: висок и сух, черно, грапаво лице, черна брада, тук-там прошарена вече, пресипнал глас и по цялата широчина на челото — един белег от заздравяла рана. За гласа си той казваше, че пресипнал от настинка, но за историята на раната обикновено мълчеше и само леко се поусмихваше с крайчеца на устните си. Напоследък той е бил пилот в едно портово капитанство и още носеше матроската си униформа. Лулата никога не снемаше от устата си.

В заставата всеки ден се случваше по нещо. Докарваха някой контрабандист, заловен някъде по границата около Кара су. В двора той седеше между часовите и поглеждаше замислено и плахо, като дивеч, попаднал в примка. Връщаха се войници от града и донасяха новини. Или някой началник минаваше. Това бяха малки случки, които внасяха разнообразие и за минута отвличаха вниманието другаде. Но

Адамов беше откъснат от тоя живот: цял ден той си стоеше на височната до брега и гледаше морето. Само вечер, когато се стъмнеше и повече не можеше да се наблюдава, той слизаше до заставата, донасяше съобщението си и си вземаше провизии за другия ден. Беше доста далеч и той идеше с едно магаре. Аз чувах стъпките на добичето по каменните плочи на двора и пресипналия бас:

„Стоп, машина! Сто-оп!“

Сега заставата се изпълваше с глъчка и смях. Около Адамова се събираха всички войници. Той разказваше всичко, което беше видял през деня в морето, какъв параход минал и накъде отишел. Но тежко и горко на това младо момче, което случайно също е забелязало нещо и непредпазливо кажеше, че тоя параход е бил броненосец, когато всъщност е бил торпильор. Адамов най-жестоко осмиваше тия профани с морското дело. После наставнически и надълго обясняваше какво нещо е броненосец и какво — торпильор и неусетно довеждаше разговора до морската битка при Скагерак. Тук Адамов не позволяваше никому да се обади и дори ставаше опасен. Но войниците го познаваха добре. Скоро той изпадаше в добродушен и весел тон, шегуваше се, разказваше анекдоти, които започваше всякога еднакво: „Веднъж в Порт Саид“... Или: „Като стигнахме в Пирея“... Сега вече войниците най-много обичаха да го слушат. Около него гърмеше лудешки смях, но Адамов запазваше сериозното изражение на лицето си и само лукаво примигваше над лулата си.

Адамов се отбиваше и при мене. Още в коридора чувах как важно говореше на ординареца: „Доложи на поручика... ще искам някоя инструкции.“ Но както всякога, ние приказвахме повече за морето, за бурите и корабокрушенията му. Нови инструкции той не получаваше, освен всякога една и съща: да внимава и да наблюдава добре. Но аз не пропусках да похваля точността и хубвия стил на съобщенията му. Като всеки автор, Адамов се поласкаваше твърде много и си отиваше доволен. Това скоро се разбираше. На двора го чакаше магарето, стегнато и натоварено от войниците. Чувах се няколко твърде немилостиви удари и бодрият моряшки вик: „Хайде! Вирра!“

Повече от час-два Адамов не оставаше в заставата. Но той обичаше усамотението си, защото беше близко до морето. Често, когато не се виждаха параходи на хоризонта, той слизаше на брега.

Сега Адамов имаше доволния и щастлив вид на собственик, който заобикаля имението си. Виждаше го застанал до самата чърта на водата, в характерната за моряците поза: малко разкрячен, ръцете отзад, лулата в уста. Той имаше философски наклонности и обичаше тихите съзерцания. Пред него морето беше спокойно и тихо, бяло и светло, като стъкло. Наблизо играеше делфин. Адамов познава добре навиците на това животно: то е тромаво и тежко, но понякога се развеселява и като че нарочно, защото го гледат, прави смешни фокуси, като клоун. Като изгуби из очи делфина, Адамов тръгва бавно по брега: събира черупки на морски охлюви — от тях той прави броеници, които подарява на приятели. Търси някоя рядка раковина, която може да стане солница или пепелник за цигари. Или пък се спира някъде и като прикляква, нежно и с голяма любов разглежда някоя морска звезда.

* * *

Бях веднъж при него на наблюдателния пост. Адамов си имаше землянка и вътре беше се наредил добре: легло, маса и, разбира се — хартия и мастило за записките. На стената беше прикована синя копирна хартия: това бяха силуетите на всички параходи от англо-френската флота в Бяло море. Но и без тях Адамов ги познаваше добре. На тия изображения той гледаше просто като на някой непотребен криминален албум.

В морето далеч се виждаше параход. Аз го знаех вече, но все пак попитах:

— Е, има ли нещо днес?

Адамов погледна парахода и направи презрителна гримаса.

— Има един там... Ама наш си е...

— Как наш?

— Патрулен е. Обикновен търговски параход, въоръжен колкото за патрулна служба. Всеки ден си минава, не стреля, не се закача. Все едно — наш е... Но вчера мина пак онзи таласъм.

Адамов се досеща, че не го разбирам, и се поправя:

— Мина един голям броненосец. Тип Сюфрен, 275 метра дължина, гази 8 м, 12 оръдия 30.5 см... И още... У него топове, топове,

като в умряло куче черви...

Адамов мразеше англичаните. Всичките му нещастия идеха от тях. Той не можеше преди всичко да забрави хубавия живот на пристанището. Денем — движение и глъчка около параходите, непрекъснат писък на сирени, остра миризма на смола и дим. А вечер — ония малки кръчми по крайбрежието, в които всякога има пържена риба, вино, латерна и весела компания. Всичко това е сега като сън. Адамов се чувствуваше унижен и като че изгонен от собствената си къща. Една вечер го срещнах, когато слизаше в заставата. Изглеждаше огорчен повече отвсякога и искрено ми се оплака, че той, стар моряк, срамува се да живее, на суша и наместо да е сега на някой параход, принуден е да върви подир такова едно животно. Друг път говорехме за комарите и той ме уверяваше, че ако човек си легне в една лодка само на двайсет крачки в морето — никакви комари няма. Но сега даже и това малко удоволствие той не можеше да си позволи.

Параходът стоеше на хоризонта. Върху светлата повърхност на водата той изглеждаше цял черен, с мъгляви и неясни контури в далечината. Само по наклона на мачтите и с бинокъл можеше да се познае посоката на движението му. Той беше твърде далеч.

— Отива към Тасос — каза Адамов. Моят ординарец, който също гледа парахода и досега бе мълчал, се обажда:

— Господин поручик, трябва да е броненосеца, гдето го гледахме онзи ден.

Без да каже нещо, Адамов поглежда ординареца, после мене и пак ординареца. В погледа му има и съжаление, и насмешка, и презрение: ето още един човек, който не може да различи броненосеца от обикновения параход. И Адамов може би нямаше да остави токутъй невежеството на ординареца, но в тая минута параходът отново привлече вниманието ни. Неочаквано тон беше изменил посоката на движението си и вместо на запад идеше право на юг, към брега. Той се приближавате все повече и повече, растеше, очертанията му ставаха по-ясни. Най-после той като че се запря и остана на едно място: точно срещу поста Булаир, на двайсет километра от брега.

Адамов всякога умееше да отгатва отрано намеренията на неприятелските параходи, но сега твърде неспокойно снемаше и подигаше бинокъла на очите си. Недоумение и яд се виждаше на лицето му.

— Чудна работа! — говори той. — Одрямам се и стоооо!... Тук, на това място, не бяха дохождали. Но ординарецът Спиридои се обажда:

— А, не са зер! Дохождали са те! Миналата година дохождаха и на, пак тука. Познават те мястото.

Спиридон е от старите граничари, втора година служи по тия места и затова може да му се вярва.

— Дохождаха — продължи той — миналата година, преди войната. Имаше много хора от града на бани. Ей там на поляната до буруна бялвало се беше от палатки. Кой знай, за войска ли ги взеха, що ли, доде един параход. Слязоха с лодка на брега двама офицери. Ротният дохожда и приказва с тях. Двама бяха, дълги-дълги и с червени лица. Англо-френци. Искаха бира. Отде ще им вземем бира? Дадохме им зеленчук от бахчата. Много зеленчук им дадохме.

— Отрова да сте им дали — прекъсва го сърдито Адамов. — Услуги ще правиш на такива хора. То се знае — слизат да ни шпиноират. Пък и бира отгоре. Храни куче да те лае!

Адамов имаше причина да се сърди на англичаните, но в тая минута той се сърдеше повече на Спиридона: старият моряк се смяташе вещь в работата си и не обичаше, особено тук, на неговия пост, когато се говори за параходи и за морски работи, да се вмесват в разговора и прости хора. Той гледа няколко време парахода и сне бинокъла. Лицето му стана замислено и важно.

— Аз не зная — подзе той, — не зная защо обикалят барем тъдява. В Солун се бях срещал с един адмирал. Той ми казваше, че тука морето е много плитко и никакъв десант... Чакай, аероплани! Насам, насам се чува!

Адамов се загледа към небето. Не можах да науча кой беше тоя адмирал, с когото той е имал такъв сериозен разгово в Солун.

Аеропланът е близо и ние скоро го намираме. Звънливо бръмчи не само пропелерът, още по-силно иде ШУМЪТ от мотора, ту задавено и глухо, ту изведнъж тревожно и гръмко. Вече по тоя голям шум и по самия силует па аероплана — твърде голям, с леко превити назад криле, като на орел, — по тежкия, но уверен и величествен полет — ние, преди още да видим черните кръстове, познаваме, че това е „Слънчова птица“ — един от големите наши аероплани.

Свечеряваше се. Слънцето беше залязло и между Тасос и Дедели балкан небето цяло беше огненочервено. Ниско сред това сияние чернееше се като назъбена стена високата гора около Кара су. Морето беше тихо, сивобяло като матово сребро. Ясно и съвсем близо се виждаше сега исполинският конус на остров Самотраки с бели облаци около върха му. Сред ведрата и дълбока лазур тия облаци стояха не на небето, а ниско и хоризонтално, неподвижни, гъсто напластени бели кълба, сякаш стадо овце, приютени преди нощта. Полето и брегът потъмняваха, но небето беше още високо и светло и лек пурпур играеше по белите облаци и надолу в огледалото на морето.

Параходът стоеше на предишното си място. Като малка черна точка, аеропланът се виеше високо, но точно над него. Изведнъж се чува топовпи гърмежи. Докато се мъчехме да определим откъде идат, на борда на парахода се показаха и развиха бели кълба дим, блеснаха и кратки червени пламъци. Стреляха оттам.

— На аероплана стрелят — каза Адамов.

Сега аеропланът лесно се намираще. Около него, по-високо и по-ниско, се явяваха кръгли бели облаци. Пукотът на шрапнелите не се чуваше и сякаш тия млечни кълба се раждаха във въздуха от само себе си. Близо до парахода се издигна висок стълб от пяна и щом се изгуби, още два други почти едновременно се издигнаха. Около парахода експлоадираха бомбите на аероплана. Веднага черен и гъст дим заизвира бързо из комините на парахода, разстла се и го скри. Пред тая черна завеса още по-ясно блеснаха белите стълпове на нови гейзери, издигнати от нови бомби. След малко параходът се показа, но плуваше вече право на юг, след това бързо измени посоката си и пак показва едната си страна към нас. Явно беше, че той плува с голяма бързина и постоянно прави зигзаги.

— Гледай го, избяга — обади се Адамов. — Чакай, приятелю, и бира може да има, не само зеленчук!

Тая шега развеселява Спиридона и той не може да сдържа смеха си. Параходът се отдалечава все повече и повече и се губи в далечината. Черната и раздиплена струя на дима още стои над морето и чертае следите на пътя му.

Беше се изминало доста време, когато наново чухме да бучи моторът. Аеропланът беше ходил чак към Тасос и се връщаше сега откъм запад. На тая страна и полето, и гората около Кара су бяха се

слели в една обща черна маса. Сиянието на запад още не беше угаснало, само че от огненочервено беше станало бледо-жълто, ослепително и ярко. Върху тоя светъл фон, високо над тъмното поле се рисуваше черният силует на голямата птица, която се връщаше уверено, спокойно и плавно. Изведнъж, току под аероплана, блесна бяла звезда, угасна скоро, но малко по-долу пламнаха други две. Това са сигнални ракети, които предупреждават нашите батареи. Аеропланът иде все по-близо и черният силует още повече расте. Блясват нови ракети. Сред вечерното небе рязко се очертава исполинската птица с широко разперени криле, с горящите ракети под нея и това тъй напомня някое хералдическо изображение на черен орел, сграбчил в ноктите си светкавици.

Когато вече си отивах, погледнах към землянката. Адамов стоеше пред масата си, свещта беше запалена, лулата висеше на устните му, лицето му беше усмихнато. Той беше доволен от днешния ден и, с ревността на древен летописец, готвеше се да напише всекидневното си съобщение.

КРАЙ МЕСТА

Няколко месеца прекарах в с. З., където имахме погранична застава. Както навсякъде около Места, и ТУК населението обработва само тютюн, но по-рано е имало богато скотовъдство. Безбройни стада овце, кози, говеда и коне са пълнили пространните пасбища на Саръшабанското поле и горите из делтата на Места.

Новото време прави живота от ден на ден по-тежък и затова идиличната простота на миналото и някогашното благоденствие изглеждат още по-хубави и по-свидни. На тая тема твърде често приказвахме с хаджи Ибрахима, най-богатия човек в селото и наш хазаин. И само при тия разговори старецът, инак флегматичен и спокоен, ставаше и по-приказлив и се вълнуваше. А пък следи и паметници от доброто старо време можеха да се видят навсякъде, имаше ги и в чифлика на нашия хазаин. Зданието беше просторно и голямо, но повечето му стаи бяха оставени недоправени и без таван, за да служат за сушилни. И тук, в една от тия стаи, между низите и саръците със сухи тютюневи листа, беше домашният музей на хаджи Ибрахима. Всички вещи, които бяха събрани в него, не служеха вече за нищо, но всяка една беше скъп спомен. Имаше ведра, чебъри, кръклиги, овчарски геги, чанти, кожени сияхлъци, седла с широки железни стремена, юзди, украсени с тежки и многобройни пискюли от червен ибришим, нагръдници, на които висяха големи зъби от глиган, споени като полумесец. После — кулаклии ножове, пи-ринчени барутници, дълги по няколко метра хергелджийски камшици. Но между тоя старинен инвентар иай-много се хвърляше в очи едно нещо: това бяха няколко пълни комплекта от звънци — хлопатари.

Овчарската слабост към тоя род украшения ми беше известна, но това, което виждах сега, беше съвсем ново и особено. Звънците бяха два вида: от туч и от желязо. Като се започне от най-малките, следваха, поред други със също такава форма, но все по-големи и по-големи. Целият комплект имаше дванайсет номера. Железните бяха още по-големи, приличаха на попски шапки и последният номер имаше невероятни размери — почти колкото един котел. Мащабът на

физическите сили като че е бил по-друг в миналото. В музеите ние всякога се питаме какви хора е имало някога, за да могат да въртят някогашните грамадни мечове и да изтрайват под страшната тежест на железните доспехи. Навярно и животните, които са носели тия звънци, ще да се били по-други.

Но оригиналността на звъниците не беше само в големината им. Когато хаджи Ибрахим, увлечен в разказите си, подигаше някой от тях, като че пробудени от дълбок сън, в тишината на стаята проочаваха и се разливаха чарующи звуци. И това беше най-красноречивият език на миналото. Трябва любовта към някогашния първобитен, но хубав поминък да е била твърде голяма, за да се превърне обикновената нужда в разкош и простият занаят на железарите от Саръ Шабан и Кавала да стане изкуство. Защото и направата, и металическият сплав са имали секретата си, а различните гласове на звъниците от един комплект напълно се съгласуваха със законите на музикалната гама. Една веща ръка би могла да съчетае тия звуци в сложна и хубава мелодия.

Тъкмо това разказвах на хаджи Ибрахима. Казвах му че има хора, които ходят от град на град и с такива звънци, като неговите, свирят всякакви песни и печелят пари. Но старецът не ме разбра, или пък не искаше да ме разбере. И наистина, тая ексцентрична музика може да бъде твърде забавна върху сцената на някое вариете, но какво е тя при музиката от звъниците на свободните стада, тая чудна симфония на летните ноци, която знаят само хората от широките полета! Тая музика беше запомнил хаджи Ибрахим и не искаше да повярва, че и днес някъде може да има нещо подобно.

Някогашното скотовъдство сега не съществува вече. Но и днес природата е такава, каквато е била някога, за да бъде то възможно. Като напусне планинската врата между върховете Инжекъз и Карпузтепе, Места излиза в равнината. И ето тая река, широка, спокойна и хубава, е животворното сърце на цялото Саръшабанско поле. Зимата тук е топла, сняг не пада никога и още с първите пролетни горещини из влажната земя бликва буйна растителност. Гъста и злачна трева покрива ливадите, висока тръстика се залюлява над блатата, гората из делтата — пространния и тайнствен Коджаорман — потъмнява и се изправя сред полето като планина.

Това е същинска тропическа гора. Исполинските стари дървета нито могат да се видят тъй, както си са, нито могат да се познаят. Долу от земята се подига гъсталак от младочки, плъзват нагоре и хиляди виещи растения: хмел, повет, бръшлян, дива лоза и какви не други още. Тия безбройни живи въжа вървят по всички посоки, кръстосват се и се преплитат, изпълват цялото пространство под свода на клонете, изкачват се по самите върхове и спускат оттам гъсти потоци от листа, чужди на самите дървета. Цялата гора, омотана в тая хаотична тъкан, добива нови и фантастични очертания, слива се в обща една зелена маса, непроходима и гъста. Навътре може да се иде само по тесни коридори, пресечени от дърварите. Но тук-там може да се видят и малки полянки. Те са се открили след отколешни пожари и само там пада слънце и горе небето се синее. А наоколо пък се изправят плътните стени на гъсталака и ниско до земята се чернеят в тях валчести дупки, из които се провират чакалите и дивите свини.

Дълбока и странна е денем тишината на тая гора. Човек рядко стъпва тука, всичко живо се спотайва и се крие на сянка. Все пак някакъв невидим живот се чувствува и неволно въображението иска да насели тая глуха пустота. Ето уединена кръгла полянка. Някъде от самите върхове на гората се отделят и се спускат чак до долу само две стъбла от дива лоза. Те висят съвсем свободно във въздуха и сплитат краищата си като люлка. Наоколо е гъста трева и цветя из нея, тъй пресни и тъй хубави, каквито могат да се намерят само в най-затънтените места. Леко се люлее тая горска люлка. Не някоя самодива ли се е люляла тука преди малко и високата трева не се ли поклаща още от леките ѝ стъпки?

Съвсем друго е, когато задуха силен вятър. Гората се събужда и оживява. И тоя глух и тайнствен пущинак, доскоро изпълнен само с мълчание и тишина, изведнъж се раздрусва, бучи и лудее в някаква могъща и страховита ярост, като че бурята не иде отдругаде, а се ражда тук — из самите недра на гората.

Но тук върхове и клони не се огъват и не се люлеят. Гората яко е увързана с лианите и само отделни маси изцяло и тежко се поклащат, подобно на грамадни кораби, отрупани с гирлянди и въжа. Иде глух и смесен шум: някъде преплетени клони скриптят, някъде бучи празна хралупа, хиляди растителни въжа, изсъхнали и обтегнати между клонете, звучат като струни, кършат се сухи съчки, подига се вихрушка

от сухи листа. Всичко се слива в страховит и многогласен шум. Като че се чува и болезнен стон, и смях, и викове, и бързи тежки стъпки. Там някъде не препуска ли сур елен, не язди ли на него юда и наместо камшици не размахва ли змии? Или пропълзял на изсъхнал клон, навил около него сребърните си пръстени и пиян от бурята, не свири ли нейде смок?

Стари поверия и легенди, които изглеждат възможни и правдоподобни, когато човек е в Коджаорман! Това е някакъв фантастичен мир, изпълнен с разнообразен и стихийен живот, нестесняван от нищо, тържествуващ и сит сред това изобилие на влага и храна. Плодоносните недра на земята щедро кърмят тоя живот, растителността лудее, множи се и удавя всичко в зеленината си. И тя не се свършва при границите на гората: от двете страни на Коджаорман се разстила, все тъй девствено и зелено, Саръшабанското поле.

Трудът и усилията на човека като че изнемогват пред това веселие на природата. И пролет, когато тук-таме в полето се появяват малки квадрати от изорана земя — това изглежда като миниатюрни драскотини върху здравата снага на земята. И ясно се вижда, че единственият поминък, който не би бил в противоречие с тая могъща и дива природа, това е скотовъдството. Но големите стада отдавна са изчезнали и в топлите южни нощи отколе вече не звучи песента на звънциите. Те стоят захвърлени по таваните, както в чифлика на хаджи Ибрахим. И в тия замлъкнали звуци, под праха на годините погребана е за всякога пленителната поезия на доброто старо време.

СЛУЧАЙНИ ГОСТИ

Един от постовете на нашата застава се казваше „Бяло море“. Той е на самия бряг, малко здание, до него дъсчена будка за часовоя и няколко акации, изкривени от морския вятър. Чифлици и села наблизом няма, зад поста е безлюдно и пусто поле, откъм юг е морето и сред него — исполинският конус на Тасос.

Близом до тоя пост имаше малък залив, който навътре в сушата се обръщаше на блато, обраснало с висока тръстика. По-рано, когато войниците отиваха да патрулират към устието на Кара су, трябваше да заобикалят много и тогава да излязат на морския бряг. А това им струваше и труд, и време. Сега те преминават залива с една лодка, която е собственост на поста и постоянно си стои, привързана до брега. Войниците я наричат „Годеницата“, или по-често и по-галено „Годеничката“. И лодката, и това странно име си имаха историята.

Пограничната служба по морския бряг има добрите си страни. Тук почти липсват всякакви разправии с контрабандисти и дезертьори. И затова войниците, които патрулират покрай морето, нямат леката походка и будното внимание на граничарите от планините. Там опасността може да се яви внезапно и на всяка крачка, тук — един поглед към морето, и вече се вижда има ли нещо, или няма. И войниците всякога си вървят спокойно и бавно, минават по самата черта, до която стига водата, защото там пясъкът е прибъхтан и полесно се върви. Малки вълни ритмично прошумяват наблизом и до самите нозе на войниците пяната се разстила върху пясъка, като бяла дантела. Морето е всякога хубаво, въздухът е пропит със соления дъх на риба. Кучетата, които придружават патрула, щом излязат от делтата на Кара су, като че започват да скърбят за дивеча и за горите, не се отделят настрана и лениво и апатично вървят в самите стъпки на войниците. Но и те са свикнали с морето и за някоя кора хляб, захвърлена далеч сред вълните, готови са да направят и най-студената баня.

По-внимателни стават войниците, когато има буря. Случва се често тогава морето да изхвърли някоя лодка или дори гемия. Ако това

не стане, от някое далечно корабокрушение вълните може да довлекат добра и скъпа плячка: буре с кокосово масло или с маслини, някоя каса с лимони или с портокали. Това се случва много рядко. По-често развълнуваното море ще изхвърли греди, дъски, отломъци от мачти, или пък само някоя матроска шапка. Не всичко може да влезе в работа, но всяка вещ може любопитно и дълго да се разглежда и философски да се побеседва за нея. Все пак маслините и портокалите не се забравят и вярата в щедростта на морето не се разколебава.

Един ден духаше лодосът и морето силно се вълнуваше. Тъмни облаци се носеха по небето и забулваха Тасос до подножието му. Гората около Кара су се огъваше под вятъра и шумеше. Но този шум оставаше болезнен и слаб, облаци те вървяха към север бавно и без светкавици. Истинският хаос и страшният шум на бурята бяха в морето. То беше настръхнало и потъмняло, почти черно, набраздено с високи вълни, които се люлееха и огъваха в могъщи гърчове, гонеха се с някаква дива и ликуваща песен, шумяха и размятаха белите си гривни. Близо до брега морето ставаше разкаляно и жълто, вълните идеха една след друга и с глух рев се разбиваха на кипяща бяла пяна. Цели ята от гларуси се виеха край морето. Но тия птици, тъй досадно кресливи други път, сега бяха мълчаливи, правеха големи усилия да се задържат на едно място във въздуха, но вятърът ги грабеше и разнасяше насам-нататък, подобно на хартии и дрипи, подигнати от вихрушка.

Морето беше страшно този ден. И все пак, далеч на мъглявия хоризонт се виждаше самотна гемия, безпомощна черупка, с която вълните си играеха. Платната бяха снети, мачтите силно се наклоняваха и от време на време се показваше над вълните ту предната, ту задната част на корпуса. Не беше лека участта на тия моряци и сякаш морето се готвеше да ни направи жестокия си подарък. От всички постове войниците следяха тая гемия, дебнеха я като ловци, които са поставили примка и чакат. Аз излязох по обиколка и сам вярвах, че непременно ще се случи нещо. Но минаха се няколко часа и гемията не само че не се приближаваше към брега, а дори успяваше да навлезе още навътре в морето. В такова бурно време не брегът спасява моряка, а откритото море.

Продължих обиколката си, но все не можах да се примиря с мисълта, че такава голяма буря ще мине току-тъй, без всяко събитие. Често спирах коня и отново гледах към гемията: тя си оставаше на

същото място и все така отчаено, но твърдо се бореше с бурята. И дори ординаредът, който ме придружаваше, почна твърде непредпазливо да се шегува.

— Господин подпоручик — говори той и хитро се усмихва, — днес май няма да ядем маслини. Ще избяга тоя дявол!

Наблизо към „Бяло море“ срещнах патрула, който се връщаше към отсамния пост. Единият от войниците беше Пантелей. Той беше добро и весело момче, но, по една странна игра на мускулите и линиите на лицето си, изглеждаше мрачен и сърдит, говореше троснато и високо, като че се караше. Сега Пантелей стоеше пред мене още по-навъсен, уморен и замаен от вятъра.

— Има ли нещо към „Бяло море“, Пантелей?

— Благополучно, господин подпоручик... Само оная афера...

Зная слабостта му към тая дума, не го пресичам и не се усмихвам.

— Там, господин подпоручик... Там, в „Бяло море“, още отзарана заловили двама души, годеник и годеница...

Вятърът граби думите на Пантелея, аз ги чувам някъде отстрани във въздуха. Всичко това ми се струва съвсем невероятно и чудно.

— Вярно, господин подпоручик — повтаря Пантелей, — годеник и годеница.

Той идва по-близо и ми разказва цялата история. Тя била гъркиня от Тасос, а годеникът говорел добре български и както уверявал, бил българин някъде от Кавалско. Бащата на момичето не бил съгласен за годежа и те избягали с лодка, като мислели да излязат на скеля Кереметли и оттам — за Саръ Шабан. Но бурята ги изхвърлила отсам границата. Лодката извлекли, неповредена и здрава на брега.

Побързах към „Бяло море“ и когато стигнах там, заварих войниците, както всякога, построени за среща. Но аз не доизслушах до края рапорта на старшия и влязох вътре в поста. Пред мене стояха те — годеникът и годеницата. Съвсем не очаквах това, което виждах. Тя беше младо хубаво момиче, много хубаво дори. Имаше прости, тъмносини дрехи и яркочервена забрадка, която наполовина скриваше косите ѝ, черни до синьо вече. И може би затова кръглото ѝ лице изглеждаше по-бяло, очите черни, усмихнати и светли. Имаше нещо детско, покорно и добро в погледа на тия очи. Годеникът беше възрастен, близо четиридесетгодишен човек. Казваше се Теодоси,

рибар. Професията му личеше в цялата негова фигура: висок, широкоплещест, силен и здрав, с типичните черти на расата си — орлов нос, силно издаден подбордник и тънки мустаци. Носеше кожена куртка, кожен каскет, килнат назад, върху челото падаха къдрави, черни коси.

Хубавец тоя човек не беше. Един от тия хора, на които природата е дала голяма физическа сила, които добре разбират занаята си, работят много, пият много, често са необуздани и груби, но са забавни, оригинални и много смели. Жените лесно се увличат подир такива мъже.

Нещо ново не научих от тях, освен това, което вече знаех от Пантелея. Показаха ми един вързоп, който бяха успели да спасят от корабокрушението си. Вътре имаше дрехи, чеизът на момата, всичко измачкано и измокрено от морето. И докато годеницата срамежливо навеждаше очи и се червеше, рибарят беше спокоен, гледаше хитро, насмешливо и дори нахално. Той беше навикнал спокойно да посреща всеки удар на съдбата какъвто и да бъдеше.

За престъпни намерения у тях не можеше и да се мисли. Те бяха се озовали в наша територия по една нещастна случайност. Оставих ги, като казах да ги държат свободно, повече като гости, отколкото като арестанти. И те, и войниците не можаха да скрият радостното си облекчение, че работата взема тоя добър край, който са и очаквали.

Всеки пограничен офицер е длъжен веднъж в седмицата да пренощува в някой от постове на заставата си. Ред ми беше да бъда в „Бяло море“ и още отрано бях изпратил тука ординареца си. Вещите ми бяха донесени и стаята ми приготвена — на това чергарство бях свикнал отдавна. При мене влиза ординарецът и още от вратата се усмихва. Аз зная какво иска да ми каже, но на тая интимна тема не ми се ще да приказвам.

— Е, Калине, какво ще ядем довечера? Калин неочаквано се смущава, мънка нещо и не отговаря.

— Какво готвиш? — питам го.

— Аз не готвя сега, господин подпоручик... таквоз... тя готви сега, годеницата. Отзарана тя готвила на войниците, сега пак готви за тях и за нас.

Аз огледах стаята. Беше изметено и чисто, стъклата на прозорците бяха изтрити, вещите — грижливо и хубаво наредени. Сега

си спомних, че и в помещението на войниците имаше много по-голяма чистота, отколкото всеки друг път. Надникнал бях и в кухнята — и там разтребено и чисто, на огнището бяха наредени няколко тенджери. Калин се досеща какво мисля.

— И тук тя разтреби — говори той, — и оттатък. Много добро момиче. Пък и приляга му.

И Калин прибавя с други, по-сериозен и наставнишки тон:

— Все друго е, господин подпоручик, когато жена влезе в една къща. Друго е.

Той се отпуща ту на единия, ту на другия си крак, някак свенливо се усмихва и в погледа му се чете въпросът: „Няма ли да позволите да поприказваме по-надълго върху тая тема?“

Вратата в антрето се отваря, нахлу вятър и изведнъж по-високо и по-ясно се чу ревят на морето. Някой излезе навън, но бързо се повърна и не успя да затвори вратата. Погледнах през прозореца: това беше рибарят, подгонен от кучетата. Ханджар беше се спрял на прага и лаеше сърдито, вятърът обръщаше ушите му, изправяше дългата му козина и от това той изглеждаше още по-наежен и страшен.

От поста излезе годеницата и безстрашно тръгна навън. Искях да извикам на войниците, но видях, че кучето замлъкна и завъртя опашка. Момичето излезе, хвърли нещо и на връщане дори се реши да помилва тоя страшен звяр. Всичко това ме зачуди много: Хан-джар бе свиреп и зло куче и мъчно се привързваше към когото и да е. Калин също наблюдаваше тая сцена.

— И кучетата нищо не й думат — каза той. По-късно разказах тая случка на опълченеца Адамов. Той беше възрастен човек, имаше голяма житейска опитност и аз обичах да слушам афоризмите му. Стариият моряк ми отговори след доста дълга пауза и след като изпусна много дим от лулата си.

— Ще речеш, нищо не е — каза той. — Дребна работа е, а много нещо значи. Само децата и кучетата лесно познават добрия човек и скоро се сприятеляват с него. Така си е винаги!

До вечерта ходих към устието на Кара су. Някакво особено любопитство ме влечеше към самото място, дето бяха излезли случайните ни гости. Намерих лодката извлечена далеч от брега и добре запазена, взех си някои бележки, които щяха да ми трябват за дознанието. Връщах се късно. По-черна и по-тъмна нощ не можеше да

бъде. Бурята продължаваше, в бездната на мрака морето ревеше още по-страховито, полъхваше влага и хлад, с вятъра хвърчаха ситни капки и шибах в лицето като сачми. Не можех да виждам нищо и покорно се оставях на коня. Дълго време умното животно криволяше по волята си в разни посоки, взираше се с наострени уши напред, често навеждаше глава и душеше, като че внимателно проверяваше почвата под стъпките си. Изведнъж конят се спря. Помислих, че някоя дива свиня или чакал се е изпречил на пътя ни, но из мрака съвсем наблизо се изправи нещо голямо и черно, после ясно се обрисоваха стени и покрив на здание. Познах навеса на „Бяло море“. Оставих тук коня, обадих се отдалеч на часовоя и тръгнах към поста.

Едвам сега пред мене блеснаха осветените прозорци на поста. Ярка светлина излизаше на шипове и падаше на двора, но вън от тия светли квадрати тъмнината ставаше още по-черна, В студена и ветровита нощ нищо тъй не блазни и не привлича, както светлият прозорец на някое човешко жилище. Приблжих се и погледнах вътре. Наистина интересна сцена. И аз не зная какво би било учудването на онзи, който, без да е предупреден, би погледнал тука. Пет-шест души войници, стегнати, запасани с паласките и ножовете си, с високи бели навои, тоя хайдушки накит, който е гордост на всеки граничар, и между тях — това малко момиче с черни коси и червена забрадка, още по-хубаво от ярката светлина на огъня. Наблизо в пирамида стояха пушките, над тях — раниците. При първия знак всеки грабваше пушката си и вече беше готов да посрещне каквато и да била опасност. Това е нещо обикновено на границата, и толкоз по-странно изглеждаше присъствието на момичето. Колкото до рибаря, тоя стар морски вълк по свой опит знаеше вкуса на всяка служба, в която има опасности и вечен риск. В тая среда той се чувствуваше като у дома си. Някога той бил боцман на търговски параход. Рибарят стоеше сега между войниците като сред компания от млади моряци на борда и снизходително и добродушно усмихнат, увлечено разказваше нещо. Всички бяха спрели очи на него и внимателно слушаха. Може би не внимаваше само Калин. Той стоеше прав, същински фронт между всички, с най-бели навои и с най-гъсти върви, с намокрена коса, гладко причесана на път. В такива разговори моят Калин не обичаше да отстъпва първенството на когото и да е, но сега той беше срещнал опасен и силен противник.

Не исках да ги безпокоя и предпазливо влязох в стаята си. Шумът на бурята остана вън и разговорът ясно се чуваше:

— Седмата вълна, тя е страшна! — говореше рибарят. — Зададе ли се — пази се! Седмата вълна милост не знае...

— Каква седма вълна? — попита някой. — Има ли седма вълна?

— Има. Да излезем утре на морето и ще видиш. Вълните идат всякога по седем, изредят се и там морето малко по малко утихва. После — други седем идат. Всякога е тъй. От първата до четвъртата са малки, петата — по-голяма, шестата — още по-голяма. Ама седмата — иде като някой звяр. Внимавай, обръщай право към нея! Инак ще катурне лодката и хоп — на дъното, като камък.

— Гледай — обади се пак първият глас. — Гледай какви работи. Ама вода ли е-в чаша да я гледам аз!

— Я, деца! — продължи рибарят. — Тежък ни е занаятът. Ама стига — да приказваме за нещо по-весело. Дайте кавал, дайте по-скоро гайда! Няма? А кой е песнопоецът? Никой? Чакайте! — извика той след къса пауза. — Аз забравих. Наистина, тя ще попее! Тя може...

Той заговори нещо неразбрано, ту нежно, ту заповеднишки и строго, говореше и годеницата и в гласа и имаше не толкоз решителен отказ, колкото стеснение и свенливост.

— Ще пее — обади се пак рибарят, — тя трябва да слуша. Ако ще бъдеш мъж — мъж бъди. Слушайте сега, момчета!

Настъпи тишина. Чуха се глухите удари на вълните, вятърът засвири в коминя и в пукнатините на вратата, но все пак вътре стана много тихо. И тя запя. Звучен и приятен глас, треперлив и още нерешителен, странна музика на чужда и непонятна реч. Настъпи пауза след първия куплет. Рибарят някак гордо и самодоволно преведе:

— Нашенска песен: рибарят кърпи мрежите си, стяга лодката си, в морето ще ходи.

А след втория куплет той преведе:

— Тя казва, жената казва: ще моля бога мъглите да прати в планините, вятъра в горите, морето да е тихо...

Но след това той престана да превежда и сам запя. Неговият сипкав, но приятен и силен бас се присъедини към бистрия глас на момичето, закъсняваше на няколко такта и след това плавно и бързо го догонваше, следеше го и се преплиташе с него. Нямахше нужда да се превежда тая проста рибарска песен. Вън бучеше морето и откриваше

смисъла ѝ. Песента беше за него — за това и хубаво и страшно, и любимо и проклето море.

Върху поста налетя бесен вихър на бурята, стъклата на прозорците прозвънтяха, пропукаха вратите, цялото здание се разлюля и разклати. Едни след други проечаха силни удари на вълните и тъй близко, като че морето се плискаше под самите прозорци. Изведнъж гласът на момата трепна болезнено и замлъкна. Рибарят продължи още, но като почувствува, че остава сам, замлъкна и той.

— Туйто! Жена нали е — ето ти и плач. Че песен е туй — нека се казва, каквото ще. Наистина, рибарско село гробища няма, такваз пословица има, но не се знае. Всеки с късметя си.

И както по-рано, той пак заговори нещо, ту нежно, ту сърдито и строго.

— Тъй не може! — извика той. — Друго! Друго! Гледайте мене сега, момчета. Вижте какво нещо е арабски уюн!

Той запя, но вместо някаква мелодия чуваха се само едни гърлести и глухи звукове, чу се и тропотът на игра. Изведнъж гръмна висок и весел смях. Смееха се всички войници. Прозвънтя и сребристият смях на момичето.

Аз повиках Калина. В стаята оттатък всичко утихна.

— Какво има? — попитах Калина, когато вече беше сложил вечерята. — Пя ли годеницата?

— Пя. Пя, ама и плака. Кой знае, в песента трябва да има нещо жално. Разплака се изведнъж. Ама той такива смехории прави, такъв дявол, умряхме да се смеем...

— А тя?

— И тя се смее. Кой няма да се смее... Такъв е смешен.

Виждах, че Калин е нетърпелив, послушваше се често какво става оттатък и затова веднага след вечерята го освободих. Няколко пъти през нощта се събуждах от силния лай на кучетата. Пристигаше патрулът от съседния пост, тежко удряха прикладите на пушките, прозвънтяваха ножовете, които войниците снемаха. „Тук ли са още? — говореше високо и сепнато Пантелей. — Ама че афера а!“ „Шт — обаждаше се други, — по-тихо, Пантелей!“ Те влизаха вътре, разговорът ставаше по-шумен. Не се минаваше много, кучетата отново се разлайваха — патрулът си отиваше. Но шумът не преставаше. Вън някой сечеше дърва, звънтяха тенекии, плискаше се вода.

Сутринта първото нещо, което видях, това бяха всевъзможни и разноцветни дрехи, изпрани и прострени да съхнат. Разбрах от какво идеше шумът през цялата нощ. Годеницата изнасяше последните дрехи. Мярна се Калин, цял измокрен, но все така грижливо и гладко причесан. Рибарят се разхождаше пред поста.

— Господин капитан — обърна се той към мене, и като всеки моряк по-лесно му беше да ме нарича така, — ние поработихме тази нощ. Имаше време и за спане, и за работа. Нека. Нека се поизперат момчетата. И аз съм бил войник, зная какво е да се переш самичък. Женската работа е друга.

Бурята беше поутихнала. Морето още не можеше да се успокои, но вълните вече не бяха тъй големи. През разпокъсаните облаци далеч навътре падаше слънце и блещеше върху пяната на вълните. Сега целият конус на Тасос се виждаше и само хоризонтално през средата, като бял пояс, обгръщаше го тясна ивица от мъгла. Зад поста полето се зеленееше, измито и свежо. Прострените дрехи се развяваха над бялото здание, като разноцветни флагове, и постът имаше идиличния вид на тихо и спокойно жилище.

След няколко часа дознанието беше направено и рибарят и годеницата му трябваше да заминат за ротната застава, придружени от двама часови. Калин връщаше багажа и тръгна заедно с тях, но той си намери работа и до ротната застава и щеше да иде там. Всички знаеха, че гостите ще си ходят, но пак това доде някак неочаквано. По пътеката, която криволезе из полето, все повече и повече се отдалечаваше малката група. Наоколо, в зелените вълни на тревата, подскачаше Ханджар, както правеше това понякога в морето. Няколко пъти рибарят и момичето се обръщаха и тогава войниците махаха с фуражките си от поста. Още малко и червената забрадка се скри зад гъстия храсталак на смоквите. Някаква невидима ръка изведнъж взе всичката празнична радост на поста и на цялата околност. Всичко стана, както по-рано, много познато, пусто, глухо и скучно.

* * *

Минаха се няколко седмици. За рибаря и годеницата му нищо повече не се знаеше, както неизвестна оставаше за нас съдбата и на

всички други заловени и изпратени във вътрешността. Но все пак станаха случки, свързани с това събитие. Ханджар, който беше отишел заедно с гостите към ротната застава, се изгуби и повече не се завърна. Калин нещо залиня и настойчиво поиска да бъде сменен и изпратен на „Бяло море“. Там, между другарите си и на чист въздух, както сам казваше, щяло да му подобрее. Аз се съгласих.

Лодката беше докарана в зализа до поста. ЕДИН ден заварих всички войници, събрани около нея. Не зная отде бяха намерили бяла боя, но бяха и направили надпис. Тоя вещ фирмописец беше Калин. От едната страна на черния засмолен корпус на лодката се четеше:

„Зои“, а от другата: „Годеницата“. Всички бяха се дръпнали настрана, за да се получи нужният ъгъл и разстояние, и с леко приведени глави радостно и мечтателно се любуваха на хубавите букви като на някоя картина. Спомниха си и разказаха много подробности по тая случка. Калин не слушаше, беше отишел до лодката и поправяше някои букви. Съвсем неочаквано той ме запита:

— Господин подпоручик, колко километра има от брега до Тасос?

Казах му точното разстояние.

— Колко е далеко! — каза той. — А като гледаш, ще речеш, близо е. Водата лъже.

— Ханджар тъй се и загуби — продължаваха разговора си войниците. — Може да е отишел с тях. Твърде беше се сприятелил с годеницата.

— Не е голяма загуба — обади се троснато Пантелей. — Нищо, че Ханджар се изгуби. Аз пък мислех, че и Калин ще пропадне.

Войниците се засмяха, но Калин не обърна внимание, като че това не се отнасяше за него. Морето беше тихо и гладко, като застинало стъкло, и ослепително блещеше под слънцето. Само в подножието на Тасос то беше тъмно, изпълнено със зеления мрак и масления блясък на застояла вода, защото там дълбоко се оглеждаха високите планини на острова. Калин гледаше нататък и тихо, като че за себе си, повтори:

— Колко било далеко!

СВЕТАТА НОЩ

I

Колкото и да бяхме откъснати от света и усамотени, все пак и в нашия затънтен край можеше да се познае, че утре е Великден. Още вчера, разпетия петък, ние гледахме гръцките часови да се разхождат пред постовете си, както всякога, но да държат сега пушките си надолу с дулата — знак на всесветския траур през тоя ден. Днес пък в нашата застава войниците почнаха да се готвят още от сутринта: праха, чистиха помещенията, миха се и се бръснаха. Всички бяха много весели, смееха се и лудуваха като деца. Някои само седнали настрана и наведени над някое парче книга, сложено на коляното, съсредоточено пишеха писма.

Надвечер от ротната застава се завърна Арсо артелчикът и тоя път двете му мулета бяха натоварени с рядък товар: червени яйца, козунаци, агнешко месо и две бурета с вино. Това беше прочутата девета разкладка. Всеки захвърли каквато работа беше заловил и тичаше на двора. Дигна се голяма врява. Искаха от Арсо още сега да развърже чувалите и не да вземат, а само да погледат яйцата и козунаците — нещо, което строгият артелчик не искаше да позволи. Горе, от един прозорец, се показва Кузев, взводният подофицер. Той се готвеше да се бръсне, беше загърнат с бяла авлия и гъста сапунка покриваше цялото му лице. В това положение той надали можа да проговори нещо, ала едничкият му вид не само прекрати глъчката и освободи зле притиснатия артелчик, но веднага няколко души грабнаха тежките чували и ги занесоха в склада.

На двора се появи и опълченецът Чаню, писарят на заставата. Над ухото му беше забодена писалка, бледното му лице имаше умореното и съсредоточено изражение на човек, който току-що се е откъснал от усилена работа и бърза да се повърне пак към нея. И наистина, щом разбра за какво беше всичкият тоя ШУМ Чаню се прибра пак в стаята си. Но вече лесно можеше да се разбере с какво се занимава и защо цял ден не беше се показал навън. Писмена работа той нямаше много. Но обичаше да се зачита по цели часове в едно малко евангелие, което всякога носеше със себе си. Освен това имаше

и странния навик да подчертава много често някои пасажки, като си служеше с една малка линейка. И това той вършеше тъй бавно, внимателно и грижливо, както изобщо вършеше цялата си канцеларска работа.

Когато за първи път го заварих да тегли тия свои линии, той се смути, но не се опита да крие. Аз обичам да се разговарям с него и неволно се пошегувах.

— Слушай, Чаню — казах му, — знаеш ли, че ти вършиш голям грях. Когато се подчертават някои думи, това значи, че се отделят от всички други, като по-важни и по-хубави. В евангелието няма думи, няма истини по-хубави и по-слаби. В него всичко е еднакво истинно и хубаво, всичко трябва да се приема тъй, както си е.

Тоя човек, който имаше ръста и силата на атлет, можеше да се смущава и черви като дете. Той ме загледа смаяно, някакво отчаяние се яви в погледа му, помъчи се да отговори и неясно смънка нещо. Аз излязох и го оставих сам. Мислех, че бях се пошегувал най-невинно, и скоро забравих тази случка. Но няколко дни подред след това виждах Чаня да се разхожда из двора на заставата, бавно, с наведени очи към земята, като че търсеше нещо. Понякога се спираше, поглеждаше нагоре и тогава на лицето му, с набръчкано чело и свити вежди, стоеше някаква голяма мъка и тежка, болезнена мисъл. Дойде веднъж по служба при мене. Говорихме за много работи, свършихме и аз го освободих да си иде. Но той се спря и неговото детско смущение се яви пак на лицето му.

— А за онова, господин подпоручик — почна нерешително той, — дето бяхте ми казали, за подчертаването... Аз размислих... Не сте прав, господин подпоручик — натъртено и с някаква болка довърши той.

— За какво не съм прав?

— Дето казахте, че било грешно да се подчертават думи в евангелието. Размислих — не е грешно. Защото нали трябва да изучаваме всичко добре, за да го изпълняваме. Аз затуй подчертавам, не за да туря едно по-горе от друго, а за да го запомня по-лесно. Размислих и разбрах, че тук няма грях.

Сега ми стана ясно за какво беше мислил той през самотните си разходки из двора на заставата, разбрах колко тежки усилия е трябвало, на тая прямодушна и честна мисъл, за да измине, толкова

кратък логичен път. Разкаях се най-искрено за шегата си и разбира се, напълно, се съгласих с него. И Чаню продължи да си служи по-нататък с линейката, чистосърдечно и без страх. Бях уверен, че днес през всичкото време той беше чел и както всякога — и чел и подчертавал.

Стъмни се. Нощната служба в заставата започна както обикновено. Новата дежурна част беше строена на двора. Офицерският кандидат беше се завърнал от обиколката си по постовете и даваше и тук наставленията си. Той беше млад човек, служеше с увлечение и обичаше дългите речи. „Внимавайте добре — говореше той, навярно тъй, както преди малко беше говорил по постовете, — внимавайте, и не мислете, че утре като е Великден, нищо не може да се случи. Напротив — неприятелят тъкмо такова време избира!“

Затракаха ножовете върху пушките, и първите, патрулни двойки поеха бавно пътя към бродовете на Места. Беше ясна, безоблачна нощ и над черните шарове на смоквите и над високите тополи грееха звезди. Изведнъж наблизо в гората извиха чакали, и след малко пак замлъкнаха. Това стигаше да се разляят всички кучета в селото и по овчарските кошари в полето. Но сред тоя тревожен лай ясно се различаваха гласовете на постовите кучета. Това показваше, че и там, на самата граница, службата, беше започната. Из високата тръстика на блатата, из бодливите храсталаци тихо се провираха патрулите, дебнеха и се вираха в светлата повърхност на голямата река — тая зловеща черта, която никой не смееше да премине, и върху която вечно витаеше смъртта.

II

От полка, който беше на позиция зад нас, бяха ни съобщили, че тази нощ по случаи Възкресение Христово ще има служба, ще бъдат събрани всички дружини, а след това ще има обща трапеза. Канеха и нас. Изкушението не беше малко. Ние можехме без особен риск да идем, защото не се отдалечавахме повече от един-два километра и при това пак оставахме в участъка си. Най-последно празникът, който идеше, не беше ли общ и за нас, и за ония, които бяха насреща ни? Всеки е склонен да вярва, че в такива дни настъпва мълчаливо примирие, което прави невъзможни каквито и да било враждебни действия. Но кой знай? Неприятелят не избира ли тъкмо такова време, както беше казал кандидатът? А на границата, където неизвестността и напрегнатото очакване са нещо постоянно, всяка опасност, макар и отдалеч предположена само, изглежда вече вероятна и близка. Решихме затова да не ходим никъде.

Стояхме до късно. Неизбежната меланхолия и чувството на самотност, които в навечерието на големите празници всякога ни обземат, когато сме далече от близките си или когато съвсем нямаме такива, после — леката завист, че малко по-назад, в полка, всички са свободни и без грижи — всичко това стягаше душата и ни правеше мълчеливи. Аз четях нещо, кандидатът лежеше на леглото си с ПОДБИТИ под главата си ръце и унесено гледаше пред себе си. Но четири или пет пъти вече той беше ставал, отиваше до прозореца и като си пазеше сянка с ръце, доближаваше лицето си до тъмното стъкло и гледаше навън. После недоволно някак се завръщаше, лягаше пак и отново се унасяше. Но последния път, щом погледна в прозореца, той бързо се дръпна назад и радостно извика:

— Най-последно! Изгрява!

Аз скочих от мястото си и също като него погледнах навън. Далеч на изток, над тъмните върхове на дърветата, гореше широко огнено сияние, пресечено от черната линия на хоризонта. Като че някакъв грамаден пожар беше пламнал там. Наоколо тъмнината беше се разведрила и на избистреното небе тук-там грееха звезди.

Изгряваше месецът. Огненото сияние растеше, но самият диск още не беше се показал.

Изгряването на месеца, тая пленителна и мистична феерия на нощта, тук, на границата, е всякога едно радостно събитие. Месецът е приятел и съюзник, който се желае и очаква. Кога изгрява и кога засяда, каква е всяка негова фаза и колко трае — всичко това се знае най-подробно. Защото, какво е граничарят? — питаше често на словесното Кузев. И си отговаряше сам: очи и уши. А пък има ли месец, службата е по-лека: опасността не е вече тъй страшна, когато може да се види и измери с очи.

И много естествено беше, че щом видяхме да изгрява месецът, изведнъж почувствувахме облекчение и се развеселихме. Аз повече не разтворих книгата, кандидатът възбудено почна да се разхожда из стаята. Той погледна часовника на ръката си и каза:

— Часът е единадесет. Трябва да са забили вече камбаните. Как бият великденските камбани! Всякога съм чувствувал това само чрез трепета на детските години. Празниците са за децата, казват. И наистина, де е оная чиста и хубава радост!

Той направи няколко крачки, замисли се за минута и продължи:

— Всяка година по това време си спомням една и съща случка. И спомням си това и с умиление, и с някаква горчива болка. Чакай, аз ще ти разкажа.

Бях малък тогава, трябва да съм бил шест или седемгодишен. Бяхме станали и седяхме до огъня. А във биеха вече камбаните! Господи, каква радост усещах тогава! Струваше ми се, че цялата земя се люлее в тия звукове и ангели пеят навън. Срещу големите празници всякога ни ушиваха по нещо ново. И като че и сега аз чувствувам особения дъх на нова басма, който чувствувах тогава, когато ми обличаха великденската премяна. Всичко, всичко си спомням най-ясно. Аз имах и други брат, по-малък, но по-едър и по-своенравен от мене. Такова капризно дете беше — сърдеше се и плачеше за нищо и никакво. Пък един ужасен бас имаше, нетърпимо и страшно беше да го слушаш. Той беше се разплакал и тогава. Виждам ясно погледа на майка си, тоя незабравим поглед, в който имаше не укор и не заплашване, а някаква кротка и тиха скръб. „Мълчи — говореше му тя, — мълчи, синко; на такъв ден и птичките се радват, а ти плачеш.“ Вярвай ми, всяка нейна дума за мене беше несъмнена истина.

Струваше ми се, че виждах червената зора на небето, черните клони на овошките и в тях птичките, които се събуждат, цвърчат и се радват, задето е Великден. „Мълчи — продължаваше майка ми — ще идем на черква. Ще възкръсне Исус Христос. Той е погребен сега в каменен гроб, затворен и заключен. Пазят го войници. Но ще възкръсне.“ „Как ще възкръсне?“ — питаше недоверчиво и строго брат ми.

Той неусетно беше се умирал и с още начумерен поглед и с измокрено от сълзи лице, захласнато слушаше. „Как ще възкръсне? — разказваше майка ми, доволна, че умири тоя лош тиранин. — Щом запечат «Христос възкресе», той като малко птиченце ще хвъркне и ще иде на небето...“

Отидохме на черква. Помня голямото множество хора, с ярко осветени лица от свещите, помня тържествения и тайнствен обряд през нощта, но още по-ясно помня дълбокия мрак над морето от човешки глави и над разлюлените хоругви. Аз често поглеждах нагоре. Само след продължително вглеждане тоя мрак се повдигаше и откриваше някоя самотна звезда. И ето запяха „Христос възкресе“. Изведнъж — виждам го като сега — из черковната стряха изхвъркна малко черно птиче и като се подемаше лъкатушно, изгуби се нагоре към небето. Зарадван, обхванат цял от благоговеен трепет, аз прострях ръка и като посочвах със запалената свещ, извиках много високо, за да ме чуят всички: „Ето го! Ето го!“ Никой, разбира се, не обърна внимание на мене, аз се сконфузих и не можах да разбера това равнодушие на хората. Но сам аз чаках и видях, че всичко стана тъй, както майка ми разказваше и, главното, вярвах, вярвах от всичката си душа.

Кандидатът свърши разказа си. Неволно вълнението му премина и у мене. Идеха тия минути, когато много и далечни спомени изведнъж се събуждат и дълго ни държат в сладката си власт. Не можеше и дума да става за спане, не ни съдържаше и в стаята. Ние се стегнахме набързо и излязохме да направим обикновената си нощна обиколка.

III

Вън на двора неволно трябваше да се спрем, смаени от тайнствената прелест на южната нощ. Месецът беше изгрял напълно, но тънкият му сърп стоеше още ниско, медночервен и без блясък. Мъртвите и слаби лучи нямаха сила да разсеят тъмнината и само на изток небето беше светло и блещеше с нежната синина на атлаз. Тук-там грееха по-едри звезди. Беше тихо. Никакъв звук не се чуваше, никакво движение не разклащаше черните грамади на дърветата.

Изведнъж някъде наблизко гръмна буря от гласове, странна и непозната песен, която скоро затихна, като че грабната и отнесена надалеч, и веднага пак прозвуча все тъй високо и ясно. Какво можеше да бъде това? Може би реката беше преминала и вече ни нападаха? Часовоят заби сигналния звънец. Тогава и ние с кандидата, и войниците, които наизскачаха из караулното помещение с пушка в ръце, и Кузев, и Чаню опълченецът, който неочаквано се появи кой знай отде — всички се втурнахме към часовоя. Намерихме се навън и първата ни работа беше да погледнем към върха Инджас, където три-четири километра от нас беше гръцкото укрепление. Високо в ясното небе се издигаше тъмният масив на планината, но там беше тихо, нищо не се виждаше освен светлата точка на един огън, който си гореше там всяка нощ. Пееше се някъде по-близо и по-ниско. Една-две секунди минават само, и ние разбираме всичко: там пееха „Христос възкресе“.

— Гърците пеят — казва спокойно Кузев, който беше излязъл малко по-напред. — Около черквата трябва да са. Ей де светят свещите им. А, много са, гледайте!

Отвъд Места, по посока на селото, което сега не се виждаше, в самото подножие на планината, като че беше се събрал най-гъсгият мрак на нощта. Там блещиха хиледи светли точки, едни от които бяха наблизко и се сливаха като жеравата на огнище, а други по-настрана се движеха из тъмнината, като светулки. Нищо друго не можеше да се види. Но ние знаехме, че тъкмо на това място денем се белееше малката черквица. В селото имаше няколко гръцки дружини, горе на

укреплението — още няколко. Всички, както се виждаше, бяха дошли на черква.

Но сега друго също такава пеене се зачу откъм противоположната посока, зад нас. Чуваше се по-глухо и по задавено, защото идеше отдалеч, но беше все тъй многогласно и широко. Обръщаме се: пееха там пък нашите в полка. Пееха и те „Христос възкресе“. Ниско над тъмната линия на хоризонта грееше и там светло сияние от свещите.

Всичко това беше тъй необикновено и неочаквано! Някои от войниците се засмя, опита се да се пошегува нещо, но сконфузено замлъкна. Запахна отново от двете страни. Ясно и близко се чуваше единият хор, който беше насреща ни, в късите паузи, като далечно ехо, дочувахме и другия. Нищо по-импозантно, нищо по-тържествено не можеше да има от това. Нощта беше все тъй тиха, тъмнината сливаше всички очертания на земята и над хаоса на мрака по-необятно се издигаше осветеното небе с малкото си звезди и с тънкия сърп на месеца.

Отколе вече над тия места тежеше призракът на войната. Горе по високите върхове на планината и долу в полето — навсякъде земята беше изорана от окопи, опасана с телени мрежи, обременена с желязо и бетон. Скрити в мрака, невидими и мълчаливи, зееха железните гърла на хиляди оръдия. И сред тия зловещи и мрачни лабиринти, и тук, и там, около трепетното сияние на запалените свещи, стояха хиледите въоръжени хора с открити глави, с осветени лица. Те пееха и докато ръцете стояха върху меча или здраво стискаха пушката, очите бяха обърнати към небето и сърцата се изпълваха с упование и любов.

Ние слушахме, без да си проговорим. Малко по-настрана се виждаше едрата фигура на Чаня опълченеца. Той беше гологлав, от време на време едната му ръка се раздвижваше, спираше се после върху гърдите му и той оставаше неподвижен, с ниско приведена глава. И ето, когато едновременно замираха последните звукове и от двете страни, по някаква странна случайност, в небето на запад се откъсна и падна звезда. Минутната и следа угасна и се стопи в мълчанието на нощта — кратък миг, през който като че всичко наоколо беше спряло дъх.

Ние почакахме, но вече нищо не се чу. Светлите точки в подножието на планината се раздвижиха, почнаха да се отдалечават в

разни посоки и да гаснат. Изгуби се и светлото сияние откъм лагера на полка. Службата и от двете страни се свърши. Месецът беше се издигнал по-високо и по-ярко грееше над черните върхове на гората.

Тръгнахме да се приберем. Войниците бяха се върнали по-рано и някаква нова случка беше ги събрала накуп сред двора. Из отворените врата на кухнята, където сутрешната работа беше вече започната, излизаше шип ярка светлина и до самия праг две големи кучета въртяха опашка и умилително поглеждаха навътре. Това бяха постови кучета. Дошли са някои войници от постовете, а пък за да додат по това време, трябва да се е случило нещо. И наистина, от най-близкия пост бяха докарали някакъв човек, заловен на границата. Кузев беше успял да го разпита и накъсо ни разправи работата.

Отидохме да го видим. Войниците се дръпнаха настрана и в ярката светлина, която излизаше от кухнята, видяхме тоя човек. Много и най-различни хора бяха залавяни на границата и във всеки един от тях дезертърът или контрабандистът много скоро се позна-наваше. Нищо подобно не виждахме сега. Пред нас стоеше някаква странна и жалка фигура. Мъртвешки бледно лице, още по-бледно сред посивялата, сплъстена брада. Не дрехи, а някаква купчина от дрипи, мокри и изцапани с кал и тиня, покриваха уродливото тяло. Това сякаш не беше човек, а призракът на удавник, излязъл из водата. Говореше несвързано и разсеено. На всичко отгоре, недочуваше добре. Малко можеше да се разбере от това, което разправяше. Но той казваше името на някакво село, където тръгнал да иде, там имал дъщеря с две деца и тях искал да види. И от всичко, което беше проговорил, това беше най-смислено и ясно и него повтаряше дори когато го питахме за съвсем друго.

— Кога премина реката? — попитах го и няколко пъти повторих това все по-високо. Той ме гледаше равнодушно, като че не ме разбираше. — Кажу ми, кога премина реката?

— Когато запяха в селото, господин подпоручик — отговори вместо него едни от войниците, които бяха го докарали.

Тоя нов разпит обърна вниманието на войниците и те надодоха по-близо. Между тях едвам сега забелязах Чаня, Лицето му беше разтревожено и напрегнато. Някъде зад него говореше, другият войник от поста: „При нас много добре се чуваше — разказваше той, — над водата по-добре се чува.“ Ставаше дума за пеенето преди малко.

— Чу ли нещо, когато минаваше реката? — извиках пак. — Чу ли да пеят някъде?

— Две дечица има дъщеря ми — някак унесено и като че на себе си проговори той. — Две, трябва да са пораснали. Не съм ги виждал.

Никаква друга мисъл като че нямаше в тоя беден и болен ум. И може би преди малко, когато в нощта звучеше тържественият възглас „Христос възкресе“, в същото това време той се е борил с мътните вълни ма реката и тия думи пак са стояли на устните му. Вода течеше от него. Той се превиваше и потреперваше.

— Студено ли ги е? — извиках му.

Тоя път той ме чу и кротко и тихо отговори:

— Не. Гладен съм.

Видях, че Чаню опълченецът трепна и направи някакъв неясен жест, войниците се спотаиха. Аз срещнах погледа на кандидата и ясно разбрах това, което искаше да ми каже: „Никакъв шпионин и никакъв контрабандист не е. Един нещастен човек и нищо повече!“

Ние тръгнахме към стаята си. Веднага зад нас се вдигна глъчка. „При мене — разпалено и високо говореше Чаню, — при мене в канцеларията. Там и огън може да се накладе.“

Малко по-късно някакъв шум навън ме накара да погледна из прозореца. Войниците бяха се прибрали. Из двора минаваха двама души: Чаню, който крепеше някаква чиния в ръцете си, и Арсо артелчикът — с хляб в една ръка и свещ — в другата. На строгото лице на артелчика стоеше изражение, което ясно показваше, че ако той е направил някаква отстъпка, направил е това не без колебание и не без сериозни причини.

IV

На другия ден станахме късно. Вън беше хубав слънчев ден. Кандидатът беше се стегнал вече, ходеше из стаята и с пълен глас пееше някакъв любовен руски романс. От него лъхаше здравата жизнерадост на млад и безгрижен човек. Спомних си веднага снощния му разказ, вълнението му, от което сега нямаше никаква следа, спомних си за пеенето, което слушахме, за арестантнна. И всичко това ми се стори като отколешен и невероятен сън.

Слязох долу в стаята на Чаня. Заварих го приведен над масата си и като ме видя, стана и остави малката си червена книжка. Остави я разтворена тъй, че да не се изгубят страниците. Лицето му беше уморено и пръстеножелто. Той като че не беше спал цяла нощ. Близо до огнището, на което гореше голям огън, лежеше арестантинът, покрит с няколко платница. Виждаше се само косата му, пълна още с пясък, и лицето му, слабо и желто като на мъртвец. Когато Чаню излезе навън по работа, подигнах книжката му и погледът ми се спря върху тия повторно подчертани думи: „Елате при мене всички скърбящи и обременени и аз ще ви утеша...“

Излязох при вратите на чифлика. Огряна от слънцето, планината откриваше всички подробности на очертанията си и всички бои, с които я пъстреха сипеи, скали, поляни и гори. Ясно се виждаше и укреплението на Инджас: блещяха четирите пояса на телените мрежи, зад тях криволяше линията на окопите с тъмните очи на амбразурите, широки зееха входовете на казематите и най-горе, като корубите на исполински костенурки, извиваха се куполите на крепостните оръдия.

ЧУДНИЯТ

Между войниците от заставата, всички млади момчета, стегнати, напети, истински хубавци в своите кафяви униформи, някак странно се мяркаха, подобно на врани, попаднали сред чуждо ято, тежките и тромави фигури на няколкото наши опълченци. А те не бяха и същински опълченци, а стари, никога неслужили хора, недъгави, несръчни, тъй че повече ни бъркаха в работата, отколкото да ни бъдат полезни в нещо. Дори двама от тях, Попето и Живко, не бяха напълно с ума си, малко побъркани, „половин човеци“, както говореха войниците.

Някога Попето наистина беше полудявал, стоял в един манастир, дето се поправил и отдето беше му останало изкуството на черковен псалт, изкуство, което той владееше много добре, и благодарение на това нашата застава често пъти заприличваше на същинска черква. Живко пък — неговата биография беше тъмна, никой нищо не знаеше за миналото му, нито пък той можеше да разкаже нещо за себе си. Той беше около четиридесетгодишен човек, слаб, висок, с ясни, сини очи и тънки руси мустаци, които окръжаваха малко набъбналите му червени устни и след туй падаха надолу. Винаги, и в топло, и в студено време, той ходеше облечен с едно дълго палто, незакопчано, овехтяло, и тъй като беше тънкокрак и ходеше малко разкрачен, приличаше на птица, с отпуснати отстрани криле.

Попето имаше горе-долу понятие за онова, което ставаше около него, чувствуваше ужаса на войната, страхуваше се от бъдещето и тоя страх винаги светеше в сълзливата влага на очите му, плахи и разширени. Той беше и по-як, можеше да служи за нещо и дори понякога го изпращахме в патрул нощно време.

Добросъвестен и послушен, той отиваше вред, където го изпращаха, не се оплакваше, беше търпелив, но имаше непобедим страх от секретните постове. А горите край Места, сред които беше захвърлена нашата застава, бяха пълни с диви свини, чакали и какви не още зверове. Попето се боеше от тях, но още повече се боеше от самата нощ, от тъмнината, от невидимия и тайнствен неприятел,

когото вечно чакахме, и неговото болнаво въображение беше готово да преиначи и да изтълкува зле и най-слабия звук, и най-невинния шум. Веднъж той донася, че на отвъдната страна на реката пристигнали много войски, чул как се разгълчали войниците, а някои от тях дори се заловили на хоро и ясно се чувало как се провикват.

Донесенията на Попето получаваше Ефрем старшията и според него и той не можеше да спи. Отива той и сега да провери какво има, слуша, потайва се — няма нищо. По едно време далеч в гората завиват чакали. „Това ли е?“ — пита той Попето. „Това е“ — отговаря той, изпълнен с презрение. Ефрем, който имаше хайдушки вид и големи мустаци, блъсва Попето, колкото да си изкара яда, и започва да се смее. Когато вият чакалите, сред тънките и пискливи гласове, също като на пеленачета, които плачат, чуват се и други отсечени и бодри, едно „хо! хо! хо!“, което наистина прилича на ергенските провиквания по хората. Тъкмо за такива ги беше взел и Попето.

Случи ми се веднъж и на мен самия да получа едно от донесенията на Попето. Съобщил беше, че тъкмо пред него гората се изпълнила с хора, които говорели шепнешката. С други думи, неприятелят беше преминал реката и ни нападнаше. Последван от силен патрул, отивам при него. Виждам го да стърчи в тъмнината, после се приближава, занича ме отблизо, за да ме познае, и аз виждам да лъщят винаги натъжените му очи, виждам и лицето му, бледно дори и при слабата светлина на звездите. „Чуй!“ — шепне ми той и диша откъснато и тежко. Но аз не чувам нищо. Наблизо, като черна стена, се изправя гората, горе над нея небето е ясно, светят звезди, и, като бяла пелена, надолу се спуща Млечният път. Никакъв шум, никакъв глас. Но Попето пак ме хваща за лакътя и шепне: „Чуй!“ И наистина, имаше нещо: чувах тих като че ли подземен, но странно нежен шум, звънлив, напевен, по-ясен, колкото повече го слушаш, широк, далечен, струещ се в ритъма на някакво бодро и стихийно движение напред. Но всичко това беше тихо, както се свири под сурдинка, меко, приятно, като тиха сподавена реч, като лек, сребърен смях. Една-две секунди аз слушам изненадан, без да разбере какво е. После изведнъж се досещам — шумеше Места!

Много пъти отпосле аз имах случай да слушам тоя чуден шум и да се уверя, че това беше една от най-прелестните тайни на тия беломорски ноци. Защото Места не шумеше винаги тъй, а само в

някои особено тихи и топли нощи и тогава местните турци гадаеха по тоя шум за времето и за бъдещето изобщо. На това място Места беше голяма и хубава река, разляна на повече от двеста метра, течеща сред пясъци, които вечно се меняха, и сред гъста мрежа от корени, които дърветата от двата бряга пуцаха във водите ѝ. Може би на тия безбройни жилки, като по струни, и по тия подвижни пясъци вълните свиреха и издаваха тая чудна мелодия в нощта.

Аз чувах да шуми Места тъй за първи път. Тъй тиха беше нощта и тъй странен тоя шум, че всичко сякаш се промени изведнъж: порасна и се изправи черната стена на гората, тъмна, страшна, очертанията на дърветата, отрупани с лиани, спуснали въжа надолу като от мачти, вземаха фантастичен вид: сякаш грамадни, черни кораби тежко се поклащаха в нощта, а водите на Места се бяха изпълнили с душите на удавници...

В такива минути дълго време се мълчи. И, помня, мина доста време, когато аз се съвзех и колкото можах по-спокойно, казах на Попето:

— Няма нищо. Реката е... реката шуми...

Аз виждам насълзените му очи, разбирам, че той иска да ме вярва, но не може. Но, покорен и търпелив, той остава зад мене на мястото си, изправен срещу черната стена на гората, окръжен от тайнствения шум на реката.

Нищо лошо не се случи, разбира се, и тая нощ. Но на другия ден Попето се връщаше в заставата с изпито и жълто като пръст лице и косите над слепите му очи сякаш още повече бяхл побелели. Той нямаше обичай да разказва за онова, което беше преживял през тия страшни нощи. Намесваше се между веселите групи на младите войници, слушаше новините и загледан в земята, обмисляше мълчаливо туй, което беше чул. Войната растеше и го обхващаше като някой страшен кошмар. И наместо да почива, както правеха всички след една нощна служба, той влизаше в стаята на опълченците, лягаше на леглото си и с кръстосани под главата си ръце и загледан в тавана, започваше да пее своите трогателни черковни тропари. А вечер, преди да си легне, дълго време се кръстеше и правеше смирени метани пред иконата...

Другият, Живко, нямаше тая чувствителност към околния свят. Човек би помислял, че той или не чувствуваше страхотията на войната,

или я чувствуваше много по-силно от Попето, и то в такива размери, че изпадаше вече в едно душевно вцепеняване. Той живееше и постъпваше тъй, че неговото присъствие почти не се забелязваше, сякаш беше станал безплътен и неосезаем. Не приказваше, не му приказваха, не го виждаха нито кога излиза, нито кога влиза. Беше обут наистина в емени и стъпваше леко, но и без това се движеше съвсем тихо, като сянка. Кучетата не го лаеха, кадъните не бягаха от него, мнозина го срещаха, но някой не можеше да каже отде беше дошел или накъде беше заминал. Най-често той отиваше в гората, наблизо до заставата, и със своите тихи крачки и с дългото си палто виждаше се да ходи между редките стари дъбове. Или сядаше някъде и се печеше на слънцето, неподвижен, мълчалив, без да махне с ръка, без да поклати глава, сякаш превърнат на шубрак, заприличал на някой отсечен сух дънер, каквито стърчаха тук-там из гората. И ставаше нещо чудно: черните скворци, с които беше пълна гората, не бягаха от Живко. Те подхвърчаха наблизо, подскачаха и премятаха дългите си опашки едва ли не в неговите нозе. Войниците забелязваха това и казваха, че Живко, който в заставата не продумваше ни дума, отивал в гората и приказвал с птичките. А някои, може би на шега, разказваха, че виждали черните скворци да кацат по раменете му.

Това можеше да бъде истина, можеше да бъде лъжа, но Живко беше най-простодушният и най-невинен човек от ония, които бяха грабнали пушките да се бият Нито от службата, нито от дисциплината, нито пък от чнопочитаннето той разбираше нещо. Дохождаше някога при мене и без да козирува, без да стои мирно, усмихваше се, гледаше ме като дете със сините си очи и казваше:

— Господин капетан! (А пък аз не бях дори и поручик.) Господин капетан, ке те молам да ме пушиш до дома. Сакам да видим децата. Я па ке си додам! Разбирам, че проси отпуска.

— Добре, Живко — казвам, — ще те пусна.

— Да си жив — усмихва се той, прави едно турско темане, обръща се и безшумно, като сянка, си отива.

След като веднъж Живко беше заловен, че беше заспал на поста си, и му бяха взели пушката, една невинна случка според него, и затова на заплашванията на Ефрем старшията, че ще бъде даден под съд и застрелян, той гледаше като на шега, оттогава насетне той наистина не беше даден под съд, но му потърсихме по-лека работа. Той стана сега

почти несменяем часовой при вратата на заставата — голяма турска порта, при която, ако часовоят не беше нужен, то все пак беше нещо внушително. И Живко тъй свикна с новата си служба, че се съвзе, съживи се, даваше си понякога доста войнствен вид, макар и в тия случаи да засукваше нагоре само единия си мустак, а другия оставяше да виси надолу.

Един ден той стоеше на пост при портата, на другия си почиваше и тих, почти безпльтен, като всякога, правеше своите разходки из гората, заобиколен от черните скворци. Но през това време, докато Живко стоеше на портата, ние разбрахме, че той страда от някаква чудновата болест.

Веднъж на границата стана сблъскване, едно от тия безсмислени и безцелни избивания, конто са нещо обикновено на това място. Паднаха убити двама наши войника. Цял ден в заставата кипеше необикновено движение. Пристигаха подкрепления от другите постове и застави, тичаха куриери, идеха войници от постовете, уморени, зачервени, придружени от своите кучета, н те настръхнали и наежени. Живко наблюдаваше всичко това, виждаше, че става нещо недобро, но още си оставаше спокоен и с твърди стъпки се разхождаше пред портата с натъкнат нож на пушката си.

Но ето надвечер се завърнаха пратените на помощ команди, от които вече нямаше нужда, и с тях идеха две носилки, в които носеха убитите. Войниците вървяха в строй, ножовете на пушките им правилно се поклащаха ту на една, ту на друга страна, краката им пазеха такта, но стъпките им не издаваха шум. Очите на всички бяха загаснали, лицата им бяха изопнати и сурови. Те стигнаха и сложиха носилките пред портите на заставата. Войниците отвътре излязоха, приближиха до носилките, гледаха убитите и лицата им придобиваха същото изражение, каквото имаха ония, които бяха пристигнали. Отдалече, наизлезли пред вратите си, уплашено гледаха турците от селото. В тая минута слънцето, което беше на залязване, излезе из облак и хвърли жълтеникавите си лъчи върху двете носилки. Настъпи гробно мълчание надлъж и нашир из селото. Огрени от слънцето, лицата на убитите се виждаха ясно, със сплъстената си и разбъркана коса, със запечените рани по тях и жълти като смин лица, изкривени, страшни...

Забелязах как погледите на всички войници се насочват към една и съща посока и как, въпреки скръбната тържественост на минутата, по лицата им се явяват усмивки. Обърнах се и аз и погледнах Живко беше напуснал мястото си при вратата, отишел беше при насрещния зид, наполовина измазан с вар, наполовина сух камък, и... какво правеше той там? Без да снее пушката от рамото си, но бледен като смърт, той пишеше нещо с пръст по стената, пишеше ту бавно, ту побързо, но съсредоточено, тържествено.

Войниците, смаени и те като мене, ме гледаха и чакаха да видят какво ще кажа. В това време Ефрем старшият, който и без това беше ядосан и пламнал в своята войнствена омраза, поради смъртта на войниците, които обичаше, се спусна към Живка, възмутен, като че ли виждаше някакво кощунство в черква, и го дръпна силно за ръката.

— На поста си — завика той, — на поста си!

Живко отпусна ръка, но той като че ли още държеше невидимото си перо в нея и уплашен, разтреперен бледен, както по-рано, гледаше старшия и мълчеше.

Нямаше сълзи на очите му, ни един мускул не трепваше на лицето му, но все пак аз никога не бях виждал изражението на такава мъка и такова страдание, Пратих Ефрема да си гледа работата, на войниците извиках, че е срамота да мислят за шеги и за смях на две крачки от трупове на убитите си другари. А аз се приближих до Живка. Наоколо се беше въдворило предишното мълчание, носилките ги внасяха в заставата.

Ние бяхме сами с Живка и тогава аз кротко и меко, тъй както се говори на деца или на безнадеждно болни, му казах:

— Живко, кажи ми, какво правеше преди малко? Тоя въпрос аз повторих няколко пъти, но той мълчеше, гледаше ме разсеяно, тъпо, долната му челюст трепереше.

— Какво нравеше, кажи де!

— Писувам...

— Какво писуваш?

— Писувам...

Виждах, че той не иска да ми каже истината, и настоях по-силно. И ето Живко дойде по-близо до мене, лицето му стана сериозно, очите му се разшириха, като че виждаха нещо страшно, и ниско, почти шепнешката, той започна:

— Дохождат, господин капетан, дохождат двама люде, страшни, захващат да ме ударят в главата и велят: писувай и аз писувам...

Той поверяваше една тайна, в която не само вярваше, по и като че ли виждаше онова, за което говореше.

Два-три дни след това Живко беше свободен и се ползуваше от почивката, която му бе дадена. Като че нищо не беше се случвало с него. Все тъй тих, мълчалив и спокоен, ходеше около заставата, мяркаше се между високите дъбове в гората.

Дойдоха по-спокойни дни и Живко отново зае своя пост при портата. Спрях се веднъж при него. Видя ми се по-охранен, по-бодър, по-весел. Поисках ха направя едия опит за урок по службата.

— Какъв си, Живко, тука? — попитах го.

— Арно съм, господин капетан.

— Не те питам как си, а какъв си, защо си поставен тука, какъв си?

— Кой, язека? Язека, господин капетан, съм... часовник...

Искаше да каже — часовой.

Аз се засмях, засмя се и той. И като го видях тъй весел, което рядко, много рядко се случваше, реших се и го попитах пак защо и какво пише понякога по дувара. Сините му очи се разшириха от учудване, лицето му се отпусна и сякаш изведнъж оглупя. Явно беше, че той нито си спомняше, нито разбираше за какво го питам.

Жените на нашите опълченци живееха в града и съседните села и често, почти всеки празник, дохождаха да ги навиждат. Доде веднъж и жената на Живка с децата си. Те стояха под един дъб, в гората, дето други път Живко прекарваше сам, заобиколен от скворците. Те приказваха, жената развързваше бохча, изваждаше едни дрехи, прибираше други. И странно ми бе да повярвам, но виждах, че и Живко е мъж, че и той е баща като всички други. Когато те се нахраниха и вече нямаха какво да си приказват, жената стоеше настрана, като в едната си ръка, с която подпираше главата си, държеше бяла кърпичка, види се приготвена за сълзи, а в това време Живко, седнал, все тъй облечен в дългото си палто, усмихнат, играеше с децата. Едното, най-малкото, стоеше между коленете му, другото — право отстрана, а третото беше се покачило отзад на гърба му и го прегръщаше около врата с двете си ръце. Децата се смееха. И струваше

ми се, че те го заобикалят със същата привързаност и със същата доверчивост, с каквато дохождаха при него и черните скворци.

Но още на другия ден Живко се изменяше и сякаш отново се побъркваше. Той забравяше за срещата с жена си, току се примъкваше при мене и ми казваше:

— Господин капетан... Ке те молам да ме пустиш до къщи... Сакам да видим децата... Я па кеси додам...

— Че нали вчера жена ти беше тука?

Той ме гледа, усмихва се и аз мисля, че сме се разбрали. Но ето той отново, със същия тон и със същото изражение на лицето си, както преди, повтаря молбата си.

— Я па ке си додам! — уверява ме той. — Па ке си додам!

Обещавам му и той си отива доволен.

Настъпиха най-горещите дни на лятото, тръстиката пожелтя, водата на блатата стана тъмносиня, по-синя и от небето. Места намаля, почти пресъхна и тайнствената ѝ песен, която по-рано звънеше в тихите ноци, занемя и замлъкна. Безпокойни дни настъпиха и за нас. Откъм юг, откъм морето, дете като грамадна планина, потопена във водата, се виждаше остров Тасос, задимяха параходи и желязната им броня зловещо зальщя на слънцето. Загърмяха топове, запалиха се пространните тръстики, пламнаха и готовите за жетва жита, Аероплани сипеха бомби деня и пощя. Върху тихите и спокойни села легна сякаш сянката на градоносен облак.

Падаха всеки ден невинни жертви. Хората копаеха дупки в земята и се криеха в тях като зверове. Воденичарят край Места беше изкопал яма, турил беше отгоре стари воденични камъни, за да скрие под тях главата си от страшните птици, които сееха смърт. В заставата беше тихо. И в тая тишина, неведнъж през деня, по-тихо, но по-задушевно звучаха трогателните тропари на Попето.

Живко притихна, смълча се заброди съвсем като сянка — от заставата към гората, между старите дъбове, и оттам — обратно към заставата. А когато беше на служба, стоеше на пост при портата.

Връщях се веднъж от обиколка и чух зад себе си тихо бръмчене, като на комари. Обърнах се: пет-шест аероплани, не, десет и повече идеха откъм Тасос и върху облачното небе се очертаваха като малки черни кръстове. Но те се плъзгат, летят с невероятна бързина, растат и вземат размерите на грамадни апокалиптични птици. Стигам в

заставата и виждам, че от другата страна също тъй пристигат катъри, натоварени с провизии. Гръмко забучават моторите над самите ни глави, сякаш скали се ломят горе, всичко се смълчава и ето нещо шипй и пробива въздуха надолу като свредел. Силни гърмежи, минутният удар на трескавици, пясък и отломъци посипват стрехите на къщите. Гледам: на стотина крачки от мене лежат два-три катъра, един се подига, опитва се да стане и отново пада. Един войник — и сега го виждам с бялата му риза и черна, остригана глава — лежи на лицето си, прострял ръце, неподвижен, безжизнен...

Обърнах се като за помощ, потърсих с очи някого. И видях, че Живко беше се приближил до дуvara и пишеше пак бавно, съсредоточено...

ПОХОДИ И СРАЖЕНИЯ

ПАМЕТНИЯТ ДЕН

Нашата дружина (2. от 41. полк) трябваше да иде в с. Шахлии да вземе оттам и да придружи обратно до бивака едно артилерийско отделение. Рано сутринта на 5 октомврий, няколко часа преди да съмне, ние излизахме из тъмните улици на заспалото село. Работата не беше важна, ни толкова опасна, но ние, още тъй нови и ревностни във военните работи, сами придавахме особена мистериозност на похода си.

Вън от селото спряхме за малко. Нашата рота беше напред, след нея на известно разстояние — останалите три. По компаса и звездите ние се ориентирахме и под светлината на един фенер се мъчехме да налучкаме на картата истинския път за Шахлии. Намерихме тоя път и тръгнахме.

Помня добре тая ясна и тиха нощ. Една от тия нощи, когато звездите са много повече от всеки друг път, когато в дълбоката и тъмна лазур непрекъснато пламват и гаснат хиледи трепетни сияния, като премрежените погледи на безброй очи. Сред безмълвното мълчание, което обгръщаше заспалата земя, тая феерична игра на звездите се превръщаше в някакъв тих и тайнствен говор, в нечуто съзвучие и песен на небето.

Беше студено, не можеше да се езда и ние слязохме от конете. Отпред, на самото чело на колоната, вървахме аз и моят приятел, подпоручик Рандев. От десетина дни бяха ни омръзнали вече непрекъснатите и еднообразни учения из безлюдните полета и неочакваният поход в тая чудна нощ ни вълнуваше и радваше. Приказвахме безспир и тоя път не вече за възможната, бъдеща война. Рандев ми разказваше за една нова опера, която той скоро гледал някъде в Немско. Това бе тъжна пасторална драма на прости и наивни, но със силни и девствени души планинци. Овчари някъде из Бохемските гори. Той разказваше хубаво и в мене се събуждаха свидни, родни картини: мислех за нашите планинци, напуснали дебрите и усойте на Балкана и зареяни из безкрайните полета на Добруджа. И в душата ми, като отдавна виден сън, долитаха тихите

вълни от сребърния звън на стадата, идиличният лъх на старите овчарски повести, пролетният накит на зелената и необятна степ, лениво излегната в блясъка на слънцето. Всичко това оставаше тъй далеч, за всякога може би!

Често отпосле си спомнях тоя разговор. Спомнях си го често, защото тая нощ беше първата ни стъпка към войната, душите ни се опиваха от нови и неизпитани възторзи и като блънуващи деца потръпваха пред голямата и тъмна неизвестност, която, подобно на зинала бездна, се откриваше пред нас. Но нали бяхме млади и смели? Ние вървахме весели и безгрижни. Отпуснатите сабли звънтяха по каменливия път, зад нас идеха снажни и силни хора. Когато се обърнехме назад, виждахме да се губи надалеч тъмната колона на дружината, разлюляна в ритмични, тежки вълни. В мрака тук-там се очертаваха едри силуети, припламваха цигари и под сумрачния блясък на звездите блясваха за минута натъкнатите ножове.

Разсъмваше се. Звездите, доскоро тъй много, неусетно угаснаха една по една и целият изток блещеше в грамадния пожар на зората. Войниците се оживиха и заговориха по-високо. Измръзналите им лица изглеждаха безцветни и пръстени, по ножовете на пушките им блещяха малки капки. Беше вече съвсем светло и цялото поле се белееше, покрито с дебела слана, блестяща и чиста като сребро. В синкавата мъгла само синурите чертаеха тъмни прави линии, чернееха се и сънни, неподвижни дървета. Пред вас е пак Тунджа. Лучист поглед блещеше в бистрите и води, тиха песен идеше от едва уловимия шепот под крайбрежните хрусталаци. Нашите пътища се събираха и ние тръгнахме вече наедно.

Почти два часа вече вървим. Ето най-после Шахлии. Обикновената сутринна картина: малки къщи, сгушени под грамадните куполи на тъмни дървета, димещи комини, налягали още в кошарите стада овце, на припек из улиците говеда и коне с димещи ноздри. Жени се връщаха от вода, в един близък двор стягаха рало. Странно нещо: ние вече толкова дни живеехме с една мисъл, говорехме само за едно — войната, скорошната война. Чудно ми се виждаше, че имаше още хора, които равнодушно и спокойно продължаваха предишния си живот, като че нищо нямаше и нищо не можеше да се случи.

Край селото спряхме и войниците съставиха пушките за почивка. Дружинният командир отиде да намери артилерийското отделение, за което идехме.

Всички ние се загледахме сега в големия бивак върху висок един хълм над селото. Това бяха 11. и 24. полкове на нашата дивизия. Целият хълм беше покрит с палатки. Големи огньове пред тях като че се надваряха с по-високи и буйни пламъци. Измръзнали бяха бедните войници в тая хладна нощ. Безбройни групи се тълпяха около тия огньове и, като че от грамаден кошер пчели, идеше оттам сподавеният глъч, смесеният говор и смях на хиледи хора. Като мравки, идеха едни, връщаха се други, бързо прекосваха конници, високо проечаваше пронизващата мелодия на тръбите, цвилеха коне — странната и живописна пъстрота на големите военни лагери. 11. и 24. полкове, като всички действащи, имаха по-млади набори, отколкото нашите, резервните полкове. Това бяха млади и хубави момчета, на които не можеше да се нагледаш. Те всички бяха от същите села и краища. И нашите войници, всички зрели мъже, гледаха тая шумна и весела бъркотия на палави школници с нежното и любяще участие на по-стари братя. Млади момчета, че за тях това и трябва: игри, закачки, смях...

По-рано, отколкото очаквахме, дружинният командир се завърна при нас. Навярно артилерийското отделение е готово и скоро ще тръгнем. Но защо е тъй сериозен и загрижен майорът?

Нас, офицерите, той повика при себе си.

— Господа, войната е обявена. Поздравлявам ви. — И той ни подаде ръка.

Войната е обявена! Ние останахме като гръмнати. Да, ние знаехме, че това един ден ще стане, ние чакахме, искахме това, говорили сме за него хиледи пъти. И пак изненадата беше голяма. Ние учудено се гледахме в очите, стиснахме си ръцете, всеки промълви по нещо и бързаше сякаш да остане сам — сам да надникне в мислите си, в душата си.

Цялата дружина се строи. Не помня добре какво говори тогава дружинният командир. Но аз и сега виждам върху нервния, неспокоен кон внушителната и войнствена фигура, строгото лице, пламнало от непресторен гняв и широкия жест на ръката, която сочеше на юг. Пред него стояхме всички ние, хилядата души на дружината, неподвижни,

неми, спотаили дишането си дори. Той свърши. И изведнъж лицата на тия неподвижни, замръзнали сякаш хора трепнаха и пламнаха внезапно, гърдите се подигаха. Ура! Денят блещеше ликуващ и засмян. Сълзи пълнеха очите ми.

Почивката ни се продължи. Аз гледах войниците. Те бяха зрели мъже, всички бащи на многобройни челяди. Те се засъбираха на групи и зашепнаха. Никой не се оплака, никой не възропта, но всички бяха въздържани и спокойни. Те тъй бяха свикнали с тая обрядна тържественост да посрещат и чакат всеки тежък и свят труд: сеитба, жетва. А тежък идеше и сега труд: войната, голямата и страшна война.

Но друго ставаше вече в големия лагер на хълма. Внезапно предишното движение и шум се усили и обърна в невъобразима бъркотия: сваляха палатки, запрягаха и товареха коне, викаха, шумяха на хиледи гласове. Закъснели отделни войници тичешката се прибираха. Заредиха се сигнали за сбор. И ето тръгнаха построените роти, дружини, отначало объркано и като че безогледно, но скоро тия групи се запреливаха една в друга, растяха все повече и скоро върху големия хълм се очертаха и спряха големи и тъмни карета от човешки маси. Гръмнаха музиките — ликуващи звуци сред светлия, усмихнат ден. Носеха знамената, Отново настъпи тишина. Мълчаха всички и говореше един. Пак нервната, неспокойна игра на коня, пак съшият отсечен жест на ръката, която сочеше на юг. Мълчаха тъмните, грамадни карета. Едни само знамената се ветрееха и синкавият дим от напуснатите огньовете в прави, неподвижни стълпове се издигаше към небето. Аз гледах и пред моите очи сякаш възкръснаха легендите на старите, езически дни: жертвените огньовете, позивът към боговете и клокочещата мъст на коравите души под тежките железни лати.

Отново музика и внезапно след това — ура. О, това ура, което ние слушахме тоя ден! Това не беше отсеченото, трикратно ура на парадите, на тържествената официалност. Не беше и въздържаното ура на нашата дружина преди малко. Ура — страшният екот на хиледи скали, полетели в бездънни пропасти, смесеният шум на хиледи води. То заглъхваше, но внезапно пак се подемаше, издигаше се и пълнеше небето, бурно, неударжимо, стихийно.

Те бяха десет хиледи души. Млади, хубави момчета, с чисти, сияещи души на деца. Ние ги гледахме, гледаха ги нашите стари

войници — топлото, любяще участие на по-стари братя. И загорелите и набръчкани лица бледнееха, очите се пълнеха със сълзи.

Но ние трябваше да вървим. Артилерийското отделение не щяло да дойде — напразно сме идвали. Ще трябва бързо да се завърнем и настигнем полка, който вече тръгва. Отново колоната на нашата дружина се заизвива нагоре из пътя. Вървахме бързо — широки, твърди крачки. Но нямаше още песни, нямаше още разговор.

Ние пак вървахме наедно с Рандев и сега не приказвахме за нищо друго освен за войната. Срецу нас, пеши и възседнали на магарета и коне, идеха старци и жени. Отиват при войниците, но не знаят дали ще ги сварят. Ние се обръщаме и им посочваме високия хълм, клокочещ и шумен, като внезапно избухнал вулкан. Но те ще сторят по-добре да се върнат — войниците вече заминават.

— Война, война има! — казват им войниците.

Но те вече знаят, знаят! По-бързо от светкавица злокобната вест е обиколила навсякъде, проникнала е до всяко огнище. Сърцата болезнено са се свили и широко разтворените и плахи очи напразно са потърсили в онемелите дворове липсалия брат, липсалия баща, едничкия може би син.

Тихо плачещи, жените отминават.

Ние се спираме след малко — почивка. С Рандев постанахме на края на колоната. Пред нас стоеше старец. Навярно сляп — изпод кървавите, подути клепащи гледаха бели, безжизнени зеници. Водеше го малко, плахо момиченце. Далечният хълм на Шахлии все още не беше замлъкнал. Но от тая височина, на която почивахме, ние учудени се заслушахме. Достигнаха до нас неясните широки вълни на мощни, бурни викове. Да, ура, пак ура. Ура от Хасъмбеглии, дете беше нашият полк, ура от Урумбеглии, бивака на 42. полк, ура от Казълагач — шумните полкове на първа дивизия. От всички страни се издигаха тия буйни викове, разливаха се и пълнеха небето — широко и страховито бучение на невидим океан.

Слепият старец стоеше заслушан, и той сякаш вцепенен пред тоя тъмен, стихиен тънтеж. Малкото момиченце държеше треперещата му ръка и изпод тъмните, гъсти ресници плахо ни гледаше с големите си, черни очи. Рандев се приближи към тях:

— Къде бе, дядо?

— Аз ли? Исках да видя момчето. Но не ще мога... Нека бог да го поживи, бог да го поживи...

И все така загледан и заслушан, след малко пауза той прибави:

— Бог да ви поживи, деца. Всичките... всичките...

Той стоеше изправен, безжизнените му очи с взираха далече, бледните му устни шепнеха нещо — молитвената поза на трудещия се човек, изправен пред слънцето, пред слога на засятата нива и тихо призоваващ десницата на бога.

Отново поехме нашия път.

ОТВЪД

I

Мръкваше се вече, когато стигнахме в Курт алан, бедно селце, скрито в пазвите на високи и гористи планини. Това бяха същите тия планини, които бяхме навикнали да гледаме от нашия бивак при Тунджа. Виждахме ги, далечни и сини, изправени на хоризонта в някаква тежка замисленост и безмълвие. Виждахме ги всеки път, когато говорехме за скорошната война, и неволно обръцахме очите си на юг. И ето, по-скоро, отколкото предполагахме, ние бяхме вече сред тях.

Бързо преминахме улиците на селото, навсякъде сред голяма навалица от деца и жени, учудените и неми погледи на които сякаш виждам и сега. Излязохме отвън на открита, зелена още поляна. Денят, тъй хубав и светъл тая сутрин, умираше в хладния мрак на облачното небе, надвиснало ниско над земята. Духаше остър, леден вятър. Спряхме на почивка и войниците, изнемощели и капнали от умора, сякаш не седнаха, а просто нападаха връз раниците си от двете страни на пътя. И ние, малкото офицери в дружината, както обикновено правехме през почивките, събрахме се на приказка. Говорехме за днешния небивал поход. Може би най-дългият, най-уморителният поход в първия ден на войната се падна на нашата дружина. Ние ходихме да търсим тая сутрин в Шахлии някакво артилерийско отделение, което даже не видяхме. Отиването и връщането оттам ни струваше повече от 20 км път. После, заедно с общата колона на бригадата от Казълагач дотук ние взехме още 35. Добър път наистина. Един поход, който приличаше повече на лудешко тичане.

При нас беше и полковият адютант, поручик Киров. Тоя жизнерадостен момък имаше голяма слабост към ефектните фрази и всякога щедро си служеше с най-хиперболични образи. От всички най-много говореше сега той. Командирът на полка бил възхитен. Той много хвалил нашата дружина — 56 км път! Това е единствен случай в цялата военна история. Нищо подобно в Наполеоновите войни, ни даже в Руско-японската. После той ни съобщи и новина: имало заповед от главната квартира, още първия ден цялата армия до последния

човек да нощува в турска територия. Разбира се, това не излезе така. След малко той ни остави и когато се завърна, донесе вече истинската заповед: бригадата ще нощува в Курт алан.

— Че нали цялата армия до последния човек...

— Е, да. Авангардът е вече заел с Теке. Той е в турска територия.

Малка поправка. От авангарда на нашата бригада до цялата армия с последния си човек — разликата не е твърде голяма. Добрият момък! През цялата война той си остана непоправим ентузиаст. Всички ония слухове, които по разни пътища достигаха до щаба на полка, от кореспонденти и чужди вестници, от случайни разговори по телефоните — той ги събираше, даваше им най-живописната окраска, която въображението му можеше да позволи, и след това ги разказваше навсякъде с истинското вдъхновение на поет. Всеки нов ден отнемаше по нещо на тия хубави легенди. Но той не се отчайваше: разказваше вече други.

Останахме да спим съвсем на открито. Квартири за всички, разбира се, не можаха да се намерят. А платница за палатки нашите войници нямаха. Бяха им казали, че като резервна бригада, стари хора, през войната те обикновено ще бъдат на квартири — под покрив и при разпалено огнище през дъждовните дни, които идеха. Една хубава и приятна перспектива, която, като всяка мечта, рухна още първия ден. Нямахме какво да се прави, ще се спи на поляната. И нощта ставаше по-тъмна и по-студена. Студеният северен вятър немилостиво брулеше, проникваше свободно през тънките, извехтели шинели, които също така временно заместяха обещаните нови. Спасението беше само в огньовете. И те скоро пламнаха, многобройни и големи. Широка и светла зара затрептя сред мрака и задрямалите гори. Около стълповете дим, из които високо припламваха и гаснеха потоци искри — сновяха тъмните фигури на войниците. За сън не можеше и да се мисли.

Някои от нашите другари не закъсняха с обвинения и протести. Трябвало палатки, ето след тоя дълъг поход, войниците, уморени и потни, ще легнат на студената земя и ще се разболеят. Утре ние ще се намерим без хора. Всичко това ми се виждаше пресилено и преувеличено. Че не беше леко — това беше истина. Но войниците посрещаха това без оплакване. Отиваше се на война. Войната идеше с хиледи тегла и ужаси, хиледи невидени и непреживени случки. И всеки чувствуваше особното желание да изпита, да преживее, да

превъзмогне това, което е тъй странно, ново и силно, което не става всеки ден. Аз дълго ходих из бивака. Заобиколили големите огънове, трепетното сияние на които се топеше високо в мрака и падаше върху изправената и тъмна стена на горите — войниците бяха възбудени и весели сред хайдушката прелест на тая нощ. И аз чух не една остра шега за измамата с квартирите, за палатките и за обещаните нови шинели, но в тия шеги имаше повече добродушие, отколкото незадоволство и яд.

Дружината имаше две палатки: едната за дружинния командир и адютанта му, другата за нас. Всички останали офицери, след като обиколихме селото, пълно още с войници, едни от които носеха дърва и ръженица, а други уж търсеха вода, а питаха навсякъде за вино, ние се прибрахме в палатката си. От всичко, което се случи в тоя тъй необикновен ден, ние бяхме като пияни и дълго приказвахме за войната. Разбира се, повечето от темите дължахме на нашия полкови адютант. Последната му новина беше: действащите бригади вървят напред. Те ще разбият и принудят турците да се затворят в Одрин. Тогава ще пристигнем ние, резервните бригади, и вече наготово ще продължим обсадата.

Но трябваше да се поспи. Без да се събличаме, без даже да снемаме саблите и револверите си, заравяме се един до други в мекото сено, от което иде приятен дъх на билки. В палатката е все пак завет и хубаво е да слушаш как отвън вятърът се блъска и играе с обтегнатото платно. Никой вече не говори. Идат те, минутите преди заспиването, ония минути, когато най-послед човек остава сам, сам със себе си само. Преставя неотразимата хипноза на множеството, опияняващото общо възбуждение и треска, и душата се сепва, като след тежък сън. Боже мой — война, сражения, кърви! И какво ще донесе съдбата, която ни дебне, какво ще донесе още утре — утре, след тая само нощ. И ровиш се из цялото си минало, изнасяш свидни образи, взираш се в картините на изживяно някога щастие. И мило, болезнено мило е всичко това, защото над спомените, които паметта възкресява, невидимо витае зловещият образ на смъртта с тъмния поглед на кухи очи и ледената усмивка на скелет. Безсъницата сега не тежи и не измъчва. Напротив, чувствуваш детска радост, че имаш една цяла дълга нощ, която ще тече бавно, много часове, когато сякаш вратите ще бъдат затворени за грижи, за безпокойства, за самата съдба дори.

II

Сутринта се събудихме рано. Сега шумът и глъчката от бивака бяха много по-силни от снощи. И може би само затова, защото студът на разсъмване събуждаше и раздвижваше и най-сънливите и флегматични натури. Струва ми се, че имаше и хоро — ей така, за стопляне само. След малко, когато на изток между разкъсаните черни облаци загоряха червените пламъци на зората, в целия грамаден бивак всички трескаво се готвеха за път. Но преди да тръгнем, едно радостно оживление, една вълна на любопитство и дори нещо като ликуваща гордост бързо обходи цялата бригада. Заловили турски пленници и скоро щели да ги докарат. Всяка минута идеха за това нови подробности. И около телефонната станция, около пътя, който слизаше от планината, трупаха се големи групи войници. Но пленниците не идваха.

Видяхме ги, когато бяхме вече тръгнали. Това бяха десетина турски войници, заловени в поста им от нашия авангард. Млади, здрави момчета, напети в зелените си куртки, с леки кюляфи на главите, обути с ниски обувки и зелени нави около краката нещо тъй чуждо за нашите униформи. Те бяха посърнали, бледни и гледаха гъмжилото войска с плахите очи на дивеч, внезапно попаднал в примка. Войниците, които ги конвоираха, трябваше да дават хиледи обяснения: где, кога, как ги хванали. Те показваха и турски патрони, изострени като шила.

— Гледай — чувах зад себе си, — дявол да тя вземе, остри...

— Остри. И защо?

— Хм... да убиват по-лесно. Турска работа... Трябваше да се мине повече време, за да се убедят нашите войници от опит вече че не от омраза и жестокост турците бяха изострили куршумите си. Напротив, нашите излязоха много по-опасни и по-безмилостни от техните.

Днес бяхме начело на главните сили. От бивака при Курт алан колоната продължаваше още да се извлича и протака като грамадна нишка от развиваше се кълбо. Пътят криволяше в широки спирали

нагоре сред гъста и девствена гора. Рядко бях виждал нещо подобно. Есента беше изпъстрила още поспадалата шума с най-разнообразни бои, като че цялата гора по някакво чудо беше разцъфнала, отрупана с едри фантастични цветове. Над сребърните стволоче на брезите падаха янтарножълти листа, сухи и червеникави покриваха старите дъбове, някъде се виждаха още сочни, тъмнозелени листа, някъде — голи и черни вейки само. А долу по земята се показваха ниски дъбови шубръчки с яркочервени, сякаш потопени в кръв листа. Те бяха извънредно много, покриваха цели пространства. Като че това бяха зловещите и странни цветя на тая трагична есен.

Изкачването ставаше трудно и бавно. Когато излязохме из гората, горе, по голото било на върховете, видяхме да слизат към нас белокози опълченци, ксяго вършеха сега граничната служба. Тяхната малко комична воинственост, тежките, ръждави кримки и кръстосаните патрондаши ни караха да се усмихваме, но, от друга страна, голямата добросъвестност, честното усърдие, което се виждаше у всеки, трогваха ни до сълзи почти.

Излизаме на самия връх. Вижда се пограничният пост с някаква висока дървена кула. Имаше движение там, бързаше се и се готвеше нещо. Началникът на дивизията и офицерите от щаба наблюдаваха с бинокли. Оръдия бяха поставени на позиция и артилеристите ги замаскирваха с шубръци и клоне. По близките върхове се виждаха наши части, залегнали и прикрити. Като че се очакваше бой. Казаха ни да преминем във взводни колони и да се прикрием в гората. Едно силно вълнение обзе всички. Безгрижното и радостно настроение, което ни държеше, докато пътувахме из гората, изчезна изведнъж. Нима още отсега ще се започне боят, толкова скоро, толкова неочаквано.

Но скоро се разбра, че никаква опасност няма, Просто имало е някои съмнения, но авангардът бавно ще заеме и огледа върховете и гората пред нас. Тогава ще тръгнем и ние.

До обед останахме на самата граница. Ние стояхме на тия високи върхове и гледахме на юг. Под нас се виждаха по-ниски и по-ниски хълмове, които най-после преминаваха в открито, равно поле. Като че пред нас се беше вдигнала невидима завеса и ние виждахме нов край, загадъчен и тъмен. От много години вече, от неясните спомени на детинството до болезнената ясност на вчерашния ден, идеха до нас от

тоя край ту сподавеното ехо на непосилна борба, замряла в кръв и сълзи, ту чудните легенди на герои, преминали като огнени метеори по тъмното небе на народната душа, ту — дълго след това — безмълвното мълчание на отчаянието и скръбта. От много години там — отвъд — очакваха и се надяваха. И в дългите зимни вечери една приказка слушаха трепетните, детски уши: „Има зад планините добър цар. Ще дойде ден и откъм север ще дойдат храбри и силни хора...“

А близо бяха вече тия хора. Ние стояхме на високите, подоблачни върхове и взрени към юг, гледахме тоя тъжен край. И сякаш нашето спиране не беше случайно, а необходимо и неизбежно. Трябваше да почувствуваме дълбоко в душите си колко съдбоносна и колко свята е крачката, която трябваше да направим. Замисленото спиране на Цезаревите легиони пред Рубикон.

Към обед частите на авангарда заслизаха от върховете, събраха се и в дълга колона се заспуцаха надолу, минали вече границата. Облаци от прах чертаеха техния път из тъмната гора. Скоро и ние тръгнахме. Помня, минавахме покрай запрегнати оръдия, които чакаха да заемат мястото си. Внезапно, вдясно от нас се разнесе тежък, продължителен гърмеж. Първият топовен гърмеж! Зловещият и съдбоносен сигнал за кървавата война, която вече почваше. Боят се водеше от 2. бригада на нашата дивизия, която се движеше успоредно с нас. Собствено, това бяха малки схватки със слаби турски части. И пред нас всяка минута можеше да се яви неприятел. Войниците изведнъж станаха внимателни и предпазливи, патрулите, подобно на ловци, дебнеха и се вираха напред. Никой вече не напускаше колоната, всеки гледаше да бъде близо до другаря си, мълчеше все повече и очите по-често се вираха едни в други.

Изминахме гората, слязохме вече в полите на планината, без да срещнем нещо. При един завой на пътя, съвсем неочаквано се озовахме пред село. Гледаме картата: Домкьой. Първото турско село. Никаква човешка душа не се виждаше в него. И разкритите широко врати, които тъмно зееха, напуснатите огнища, които димяха още, разпрегнатите рала в дворовете, неразтоварените кола — всичко това сякаш пазеше още застиналите следи на паниката и бягството. В един двор само няколко едри волове равнодушно, спокойно преживяха, стада кокошки и мисирки се лутаха из улиците. Някои войници крадешката се отбиваха. Къщите бяха оставени с непобутната

покъщнина. Някъде видели тестото, оставено в нощвите, някъде — хляба още в огъня. Войниците изнасяха грозде, хляб, плодове. Всичко това разсърди майора.

— Никой да не смее да се отбива — завика той и да яде. Ти трябва да знаеш своя хляб и своята вода. Ще ядеш — и ще се запревиваш. Отде знаеш, че онзи, който е оставил тоя хляб, не е турил за тебе и отрова...

Но той добродушно позволи да хванат няколко мисирки. В тях поне отрова нямаше. Има много случаи, когато в най-опасните минути възрастните и зрели мъже внезапно се обладават от наивните прищевки на малки деца. Малко ли пъти, почти пред самия бой, гледаш, цялото това море от хора, много от които след малко няма да бъдат живи, изведнъж се раздвижва и зашумява. И защо? — Видели заек. Всички викат, смеят се, някои дори се затичват да го ловят. Нещо подобно стана и сега. Цял взвод войници се втурнаха и загониха мисирките. Майорът отново виха и се ядосва. И служеше си даже с твърде енергични фрази. Но той беше човек с широка душа, нашият дружинен командир. В него буйният гняв и добродушното и весело разположение следваха едно подир друго, като прилива и отлива на морето. Когато бяхме вече във от селото и всеки вървеше на мястото си, той неочаквано повърна коня, направи един кръг, спря се срещу дружината и извика:

— Момчета, виждате ли това — топ широко размахваше ръката си към полето, — всичко това е наше!

После той бутна коня напред, приведе едрата си снага над него и доволен и усмихнат, запуши чибука си. Тъй просто и сърдечно той прогласи анексията на превзетата вече територия.

III

Крайният пункт на днешния ни марш беше с. Ташла муселим. Мръкваше се. Над безлюдните, посърнали полета падаха мъгливи дрезгавини. На запад между разкъсаните облаци и тъмната линия на хоризонта блещеше ярка, златожелта ивица от небето. И върху пламтящия фон на тая ивица видях да се очертават далеч тъмните силуети на хиледи хора. Идеше глух гънтеж на кола и оръдия. Тъмните фигури се издигаха и снишаваха в ритъма на крачките, объркваха се като клокочещите води на извор или кипешите потоци на мравуняк, но все напредваха уверено и твърдо. И над тия безбройни силуети в запаленото вечерно небе сякаш се чертаеше увлечението на една непоколебима мисъл, мъжественият устрем на една стихийна воля. Да, това са наши. Това е 2. бригада, която виждаме вече втори път. По успореден път па тях вървахме ние и краят на нашата колона се губеше далеч към Домкьои. Вляво сред падналия вече мрак не се виждате нищо, но редките топовни гърмежи, които идеха оттам, показваха, че по друг успоред път става същото. Сега едвам ясно си представям тая грандиозна и импозантна картина. По успоредни пътища, с почти допрели рамене, многобройни колони, подобно на исполински скорпиони, бавно и страховито пълзяха в мрака на тая вечер. Надали някога е имало подобно втурване в чужда земя. От склоновете на Сакар и Странджа спущаха се тия безбройни полкове, живи потоци от хора които след няколко дни само щяха да облеят полетата на цяла Тракия.

Изминахме още няколко километра и пртъмня. Нощта беше тъмна и безлунна. Ставаше вече опасно да се продължава пътят така. Една войска в походния си ред е всякога най-малко готова за бой, особено пък нощно време. Отдясно и отляво на нас се чуваха чести изстрели. Войниците станаха неспокойни, патрулите се губеха в мрака. Всяка минута ние можехме да се натъкнем на опасна изненада. Чувствуваше се от всички, че се върши нето лекомислено и опасно, върху дутите тежеше огорчението на една голяма грешка.

Пред с. Пашакьой се случи една малка безредица. Авангардът беше преминал вече селото. Влизахме и ние — началото на главните сили. Изведнъж наблизо пред нас в селото се чу тропот, неразбран и смесен шум. Срещу нас тичаха войниците от телефонната команда. Подпоручик Рандев беше на стотина крачки напред с челния отряд. Чух тревожната му и висока команда: „Вляво във верига!“ Без да губя време, като помислих, че сме попаднали на засада, направих същото. Няколко секунди напрегнато очакване. Наблизо в една къща някаква жена излезе с лампа в ръце надникна и се скри. Никакъв неприятел. Чувахме вече майора безмилостно да ни ругае. Продължихме пътя си. А причината на всичко това беше просто смешна: няколко турски войници, християни, скрити в селото, излезли да се предават. Но безоръжните телефонисти ги вземат за цял турски отряд и одарят назад. Редът бързо се възстанови, но тая малка безредица премина като вълна по цялата колона на бригадата.

Пашакьой беше чисто българско село. Из улиците преминахме бързо, без най-малкото спиране и все пак посрещането ни от бедните тия хора остави у нас сякаш виденията на сън, И млади, и стари бяха излезли навън. Носеха котли не вече с вода, а с вино, раздаваха хляб на войниците с треперещи ръце и просълзени очи. И как странно и хубаво звучеше родният език от техните уста! Видях майки, които издигаха високо малки деца, за да могат да видят войниците, видях напети моми с открити, доверчиви очи, видях побелели старци в набожни и мълчаливи пози. На едни ъгъл стоеше селският поп, бледен и слаб. Той безмълвно благославяше и не зная защо, войниците се спущаха и му целуваха ръка. Тука наблизо видях и трогателна и незабравима сцена. Висок и снажен селянин, пиян от тая безумна радост, говореше нещо към нас. После той се обърна, спусна се с издигнати ръце към друг селянин. „Братко, най-послед!“ — извика му той и лудо го запрегръща и зацелува.

Отминахме, погълнати отново от мрака на нощта. Приведен върху коня, аз мислех за тая чудна сцена. „Братко, най-послед!“ Не беше ли това облекчителната въздишка след дълго и мъчително страдание, не беше ли ликуващият вик пред чудото, което се твореше? И помня — светла радост обливаше душата и ясен, като догма, ставаше смисълът на тая подета като буря война.

От Пашакьой до Ташла муселим имаше само няколко километра. Ние продължавахме да вървим след авангарда. Имахме вече и водач. Внезапно откъм селото, което едвам се съзираше в мрака, се чува изстрели. Куршуми пропищяха високо над нас. Батарейта и картечната рота, които бяха с авангарда, бързо отстъпиха наблизо. Казаха ни, че в селото имало турска кавалерия, която открила огън по нашите и след това се оттеглила. Селото се преглеждаше и заемаше сега от авангарда. Една ярка светлина блесна и освети тъмното небе на юг. Това беше турски прожектор. Ние гледахме изненадани и учудени. Като опашката на грамадна комета трептеше широкото сияние ту в една, ту в друга посока — сякаш огненият поглед на невидимо око, което се вираше, търсеше в мрака на нощта. Още през деня турците бяха видели широката вълна на нашето нахлуване и това нервозно лутане на прожекторите приличаше на плахите сигнали на една тревога.

Да се продължава повече напред беше невъзможно. Невъзможно беше и съсредоточаването на бригадата. Получихме заповед да нощуваме тъй, както сме в походен ред всеки на мястото си. Войниците, пръснати във верига сред изоданите ниви край пътя, залегнаха на раниците си към юг. Но неориентирани добре, в чужда, непозната местност, без точни сведения за неприятеля — ние очаквахме нападение от всяка една страна. И тая мъчителна неизвестност, безпомощното положение, в което сами попаднахме, чувствувате се от всички войници. Те лежах на върху прикладите на пушките си, без да говорят, без да пушат. Десетте хиледн души на бригадата сякаш бяха заспали тежък сън. Завалят дъжд и в гробното безмълвие се чуваше ударът на всяка капка.

Часовете бавно течаха, сякаш тая нощ нямаше да има край. Заедно с Рандев обикаляхме войниците. Някои хъркаха, заспали над пушките си. Но трябваше поне по няколко души да стоят будни. Питаме за такива. И чувахме да се обаждат мнозина, почти всички от тия неподвижни и неми редици. Те не спели, всички са будни, но не смеели да се мръднат, защото иначе ще им се измокри мястото — тая чудна изобретателност на нашия войник, която никога не го напуска!

Най-после малко по малко почнахме да виждаме по-далеч. Непрогледният мрак се топеше в мъгляви и бледни дрезгавини. Открояваха се силуети на дървета и ние слабо вече съзирахме лицата си. Съмваше се. Най-после! Никакъв неприятел не се виждаше. Все

пак под поройния дъжд минахме в боен ред. Из лепкавата кал в угарите тежко пълзяха оръдията, които излизаха на позиция, очертаваха се дългите линии на веригите. След малко всичко се прекрати. Неприятелят много по-рано отстъпил към Ортакьой и Провадия по посока към Одрин.

Измокрени и замръзнали от студ прибрахме се на почивка в Ташла муселнм. И това село беше българско. Добрите, бедни хора не знаеха как да ни услужат. И — малко брашно остана в хамбарите и твърде малко вино в бъчвите. Около големи огньове с дворовете и под стрехите войниците се сушаха и грееха. Небето се беше сключило, оловено и тежко. Неспирно и монотонно валеше ситен дъжд.

Вчера още тук е имало турски войски. Ние говорехме за тях с нашата хазяйка, приказлива и весела жена.

— Ей тук бяха спрели — разказваше тя. — И топове имаха също като вашите.

— А не мъчиха ли, не убиваха ли някого?

— О, не. Нищо не ни казаха. Искаха ни само хляб. От няколко години те нищо не ни правят. — Тя се усмихна и прибави: — Един много се смееше на вас... един турчин...

— Що?

— Смееше ви се. Седлаеше си коня и казваше:

„Вашият, българският цар няма пари да купи по един юлар на конете си. А я виж, нашите — имат по два. А тръгнал с нас война да прави!“

Посмяхме се от сърце. В тая шега имаше и малко истина. Духовитият тоя турчин добре ще е знаел бедната, твърде бедната тогава екипировка на нашата армия.

Нощта прекарахме тоя път на сухо, под стряха и при огън. Излезе буря. Дърветата на двора шумяха и в тъмните стъкла, блискали от дъжда, от време на време нещо проблясваше. Но това не бяха светкавици: трепетното сияние на турските прожектори още се луташе из мрака на нощта. Ние заспивахме и неволно мислехме за онези, които сред бурята и дъжда бдяха отвън в тъмното поле.

На другия ден нашата бригада тръгна за с. Провадия. Наблизо до нас видяхме да иде X дивизия. И широкото поле, сега обляно с меката светлина на есенното слънце, отново се набразди от тъмните линии на безкрайните колони.

ПЪРВАТА ПОБЕДА

I

Одрин е само петнайсет км далеч от с. Провадия. Но ние не знаехме и не бяхме почувствували още зловещата и страшна сила на безбройните фортове на тая крепост. Виждахме, наистина, далеч на хоризонта около града тия чести хълмове и могили, но нещо повече от живописното табло на един най-невинен пейзаж ние не виждахме. Нямахме още мистичния ужас, който вееше от тоя голям град през дните на обсадата.

Освен това три дни бяхме вървели, без да срещнем сериозна пречка. Безгрижието скоро сви гнездо във всяка душа. А днешният тъй хубав ден опияни още повече душите, разведри челата, запали огньовете в очите. Един ясен, слънчев ден, който след студените дъждове и есента беше донесъл отново призрачните видения и цвятните спомени на лятото. По-необятно и по-високо изглеждаше небето, ведро и чисто, прозрачният свеж въздух беше пропит с мека топлина и лъчи. Дочувахме викове на жерави, които си отиваха, а тук-таме от малките градинки из дворовете поглеждаха сините очи на някое закъсняло цвете. Радостно и леко беше на душата. В такива дни по-рядко се мисли за смъртта. Цялото село гърмеше сега от шумни разговори и песни. Едни от войниците кичеха черните, затрънени плетища с разноцветни дрипи — сушаха измокрените си дрехи, — други се разхождаха и пълнеха улиците с шумни и весели потоци. Някои бяха излезли и по скалистите върхове над самото село. Там се трупаха големи групи, протегнати ръце показваха нещо на юг. Гледаха Одрин и всички търсеха едно: Султан Селим. И наистина, далече в леката синкава мъгла виждаха се четирите минарета на чудната джамия. Стройни и тънки, те се изправяха грациозно и леко право нагоре, сякаш застинала молитва, задушевен зов към небето и към бога. Войната беше забравена. Цялата бригада като че ли беше си устроила в това село безгрижен и весел пикник. И ние сами бяхме се отдали на това неудържимо и общо безгрижие. Миналата вечер стояхме до късно. Пяха се песни, разказваха се анекдоти. Все тъй непринудено весели и радостни бяхме заедно с всички и днес. Разбира се, имаше

нещо болезнено в тая радост, нещо като тая невидима печал, която се разливаше в блясъка на есенния ден. Защото дълбоко в душата все пак оставаше кът, където нзрядко се чувствуваха остриите болезки на някаква скрита рана, където призракът на смъртта с настойчивостта на закъснял странник почукваше и шепнеше: „Не ме забравяй. Аз съм тук...“

Почти от сутринта, с малки паузи, чувахме да бие камбана. Казваха, че в селото имало чудна и оригинална стара черква. Всички говореха за нея, всички отиваха да я видят. Отидохме и ние двама с Рандев. По стръмна, извивлива пътека се изкачихме почти под самия връх. Но там видяхме само една проста, дървена камбанария с малка камбана. Войниците се сменяваха и биеха тая камбана без нужда, както се виждаше, само да се забавляват или да подканят ония, които още не бяха идвали. Никаква черковна сграда не се виждаше, никакви куполи. Наблизо в белия сипей на скалистия склон зееше широк и тъмен отвор: това беше входът на черквата. Влизаме вътре. Една голяма скалиста пещера, изсечена и приспособена за черква. Нищо не можахме да научим за историята на тоя рядък паметник на незапомнено минало. Прозорци нямаше. Идеше светлина само от мъждеещите кандила и свещи. По стените и иконостаса стояха извехтели икони, зацапани с големи петна от целувките на богомолците. И тия бледни светци, рисувани неумело и просто, сякаш оживяваха под трепетната игра на сенките и блясъка на свещите. Очите им, отразяващи пламъка на кандилата, гледаха замислено и строго. Тук нямаше нищо от разкоша, великолепието, златото и мрамора на ония храмове, в които се чувствува величието и царственото могъщество на бога. Но в полумрака на това хладно и тъмно подземие сякаш по-лесно се достигаше безкрайното милосърдие, тихата и кротка печал на Исуса. Тук са могли да идват, гонени от nevoли и беди, само помрачени и скърбеця души. И за тъгите, които е трябвало да се изплачат, за скърбните молитви, които бледните устни е трябвало да прошепнат, за разкритите сърца и души — блясъкът и великолепието са били тъй чужди и ненужни. И те са идели тъй векове, може би.

Заедно с Рандев се спряхме в ниските и тъмни тронове покрай стените. Пред нас пристъпваха войниците. Гологлави, но запасани с паласките и ножовете си, без пушки само, те запалваха свещи с

треперещи ръце и когато се прекръстваха пред старите, тъмни икони и се покланяха ниско, виждах как за минутка оставаха неподвижни, с наведени глави и притворени очи, изтръпнали в болката на някаква голяма тъга. Да, имаше за какво да се помолят сега. И може би, шепнейки нечутата си молитва, те виждаха далечни и свидни образи, виждаха тъжни очи, безпомощно взрени в тях.

Когато излязохме навън, чухме далечни топовни гърмежи. Нямахме нищо чудно. Откакто минахме границата, всеки ден имаше някъде бой. Това вече не ни смуцаваше много. Но тая непрекъснатата върволица от войници, които идеха към малката черква, ударите на камбаната, които в интервалите на топовните гърмежи звучаха тревожно и рязко, всичко това хвърляше някаква траурна сянка сред широките вълни на безгрижието и суетата в село, събуждаше в душите тъмните предчувствия за една трагична участ, неизбежна и близка.

II

Изминаха се така няколко часа. Топовните гърмежи зачестиха по-ясно и по-отчетливо. Излизаха вече любопитни, да гледат де ставаше боят. С Рандев излязохме на една височина над селото. Нищо не се виждаше. Навярно, говорехме си, първа и втора бригади имат бой. Ние, естествено, сме резерв. Може би ще стане нужда от нас, може би — не. Все пак странна и неоправдана ни се виждаше разпуснатостта в цялата бригада. Разбира се, нашият дълг и нашата работа имаха твърде тесните си рамки. Имаше големи началници, които навярно сега всичко следят, всичко знаят най-добре. Ние спокойно можехме да чакаме. Но ако безгрижието, ако това общо опиянение е достигнало и до тях, обзело е и тях? Положението си обяснявахме само с предположения и налучквания. Пред нас предполагахме да има наши части, а ние сме резерв. Добре. Но нима резервът пред толкова близък бой тъй трябва да се държи? Не беше ли по-добре войниците да напуснат селото и вън, в полето, стегнати и готови, насядали около съставените пушки, да чакат? Кой не знае как при големите маси от хора душите някак се допират и разбират, мислите и чувствата се сливат и обединяват, подобно безбройните притоци на голяма река, и всички заживяват с една широка, колективна душа. Събрани наедно, ние бихме чакали реда си в трепетния ритъм на едно сърце, в упоението на една мисъл. И тежко ни беше, когато гледахме как със същата заразителност безгрижието преминаваше от едни на други, изнежваше и приспиваше тревожните инак души.

Слязохме в село. Трябваше да отидем поне при нашите войници. Спокойно, без да даваме повод за каквото и да било подозрение, наредихме да се съберат, да се запашат, да се стегнат и да не излизат повече от дворовете на квартирите си. Но в село не ни сдържаше и ние пак излязохме на височината, подтиквани сякаш от някакво предчувствие. Видяхме няколко артилерийски офицери, които наблюдаваха с бинокли. Виждаха ли нещо — не зная. Ние поне не виждахме нищо. Но изглеждаше, че сега боят се водеше с една извънредна ярост и ожесточение. Топовните гърмежи следваха един

след други с грохота на падащи скали, различаваха се ясно и пушечните гърмежи. По-рано те не се чуваха. Високият хълм пред нас закриваше всичко. Но ясно се чувствуваше как боят, подобно на градоносна буря, в непрестанен страховит екот, облива полето и пристъпва по-близо и по-близо. Идеше сякаш съдбоносната минута, когато нещастieto дохожда изведнъж, като гръм, като заслужено наказание на една лекомислена непредпазливост.

Слязохме бързо към село. Съвсем случайно ние се натъкнахме на една нечакана и тревожна сцена. Един непознат войник като стрела прилетя на кон и слезе пред квартирата на дружинния командир. Струпаха се войници и офицери. Войникът беше зачервен и смутен, конят без седло и цял в пяна. Бързо и забъркано, войникът заговори на майора:

— Г-н майор, помощ! Пратиха ме за помощ...

— Каква помощ? Кой те прати? — Офицерите. Всички. Пръснаха ни, избиха войниците...

Майорът се разсърди, завика и не го остави повече да говори. Той не вярваше, нариеше войника дезертър, искаше да го арестува, да го разстрелва.

Но нема време да се довърши тая неприятна разправия. Получи се заповед полкът незабавно да се построи на юг от селото. Всички се затичаха по местата си. В селото се издигна високата глъчка и суетното лутане на една внезапна тревога. Но тук се случи нещо, което, право да си кажа, не очаквах. Въпреки голямото безгрижие, за по-малко от десетина минута цялата бригада се сливаше вече в голямо каре на сборното място. Всички са по местата си. Напрегнато и тежко мълчание. Лицата са бледи, изгубили и последния трепет на доскорошния смях и шеги. Даваха се къси заповеди, на разярени коне летяха адютанти. Ние мълчахме и гледахме на юг. Пред нас, оттатък високия хълм, бучеше и ехтеше боят, шумеше огнено, бурно море. И сякаш тоя адски шум и трясък, тоя страховит размах на една могъща, невидима стихия хипнотизираше душите, привличаше ги неотразимо с таинствената притегателна сила на зинала, бездънна пропаст. По-скоро да се върви, да се види, да се умре, но да се свърши. Но да се гледа, да се чака на едно място беше невъзможно и непоносимо. Невидима сила, вълн от дълга, вълн от заповедите, стоеше зад нас и ни тласкаше напред,

както ярката, ослепителна светлина привлича и зове заблудените в нощта птици.

Набързо тук можахме да разберем истинското положение. Пред нас съвсем не са били първа и втора бригади. Рано тая сутрин по пътя за Одрин е била изпратена една дружина и една батарея от нашата бригада в рекогносцировъчен отряд. С грамадни сили турците нападат тоя малък отряд, отхвърлят го и го преследват. Две дружини, които бяха в предни постове, се намесват в боя но биват отхвърлени и те, отстъпвайки крачка по крачка. Всяка минута нашата помощ можеше да закъснее.

Ето майорът иде към нас. Спокоен е, но сериозен и строг. Аз почти знаех какво ще каже той. Да, пета и шеста рота в бойна част. Пета рота направляваща. И той ни посочи едно дърво за посоката, която трябва да държим. Обяснения и наставления сега наистина бяха излишни. Помня, че в тая минута бях твърде смутен. Слязох от коня. Струва ми се, казах нещо пред войниците, но какво — не помня. Някакви ободрителни думи навярно. Сега разбирам, че смущението и объркаността на новаци бяха ни наложили смешна театралност и позиране. Неволно направих това, което бях чувал или видял някъде. После навикът вече доде на помощ.

Всичко се нареди бързо и правилно. Като на шахматна дъска се наредиха и тръгнаха взводовете. Зад себе си видях тръбача и четирма войници, ординарци, за всеки взвод по един. Между тях познах един млад, черноок момък. Бях го виждал в Бургас на гарата, изпращаха го млади момичета и стара, бледна жена, навярно майка. Той беше цял в китки, смееше се, а те плачеха и говореха нещо през сълзи. Тоя момък видях сега и за минута пред мене възкръсна далечната и тъжна сцена па това изпращане.

Вървим напред. Тъй биваше всеки път в нашите учения. Да, това сме го правили хиледи пъти вече. Нямаше повече смущения и страх. Всичко се улегна, настъпи онова странно и болезнено хладнокръвие, което дохожда само в боя. Едно ясно, спокойно съзнание, че се отива срещу смъртта, че трябва да се върви само напред, че всичко, което ще стане, е неизбежно и невъзвратно.

Преминахме с мъка някакъв дълбок дол със стръмни и хлъзгави брегове. Някои войници остават назад, взводовете се разстройват. Трябва да се спрем, да починем, да се възстанови редът. Но в

настъпилата тишина по-ясно и по-високо се чува гърмежът и шумът на боя. Като че иде някакъв глас, който настойчиво призовава. Наистина, не вършим ли грешка, като се спираме? Нали трябва да се бърза, нали се отива на помощ? Войниците, едва седнали, обръщат глави към мене. Не, напред! Като че се решаваше едно недоумение у самите тях, войниците бързо настават и бодро и правилно, както никога, тръгват напред.

Безпокоеше ме една мисъл: не знаехме нищо за положението на боя. Отивахме ли да се влеем в други части, или сами щяхме да извършим отделна атака? Струваше ми се, че все ще се явя някой, който, запознат добре с всичко, ще ни посрещне, ще ни ориентира, ще ни даде ясна и точна цел. Но такъв човек не идеше. За щастие, ето един офицер на кон — началникът на щаба на бригадата.

— Господин капитан, накъде трябва да настъпим?

— Напред!

— А положението? Турците де са?

— Турците? Горестно. Ще ги биеш. Не сте ли виждали вие бригадни командир?

Казах му, че съм видял бригадни командир при селото. Той препусна коня си и се изгуби. Аз не научих нищо и от него. Ризата лепне на гърба, лицето е запотено и мокро, но умората че се чувства. Нечакано изтрещяват гърмежи над самите ни глави. Шрапнели! Първи път виждахме тия бели, кълбести облачета, сред които бързо се разцъфваше яркочервен, огнен цвят, раздаваше се оглушителен гърмеж и върху земята се посипваше нещо, сякаш зърна, захвърлени с широкия и силен размах на сеяч. Веднага изменяме строя: стегнатите колони на взводовете се разпръсват по отделения — в тънки, отдалечени линии, по двама, един зад друг. Войниците очакват нови залпове и вървят ниско приведени. Няколко души остават назад. Може би завързват обувките си или са уморени. Отивам към тях. Защо остават? А, ранени! Те не охкат, не се оплакват. Аз срещам тихите им спокойни погледи и повече не казвам нищо, загледал в тънката, алена струя кръв, която слиза по дрехите и пада на земята.

Близо сме вече до гребена. Оттам продължава да иде непрекъснатото и страховито бучене на буря. Някакви войници идеха насреща ни, на групи по един с уморени, колебливи стъпки, сякаш плахите сенки на хора, които се спасяват от пожар. Малко надежда и

малко кураж носеха те. Едни куцаха, други се поддържаха от другарите си, трети, макар цели зацапанн в кръв, носеха още пушките си и вървяха сами. Ободрени, може би, от стройните редове, които идеха, те отдалеч завикаха:

— Вървете, братя! Не бойте се!...

— Напред, напред, братя!...

В това нищо лошо нямаше. Но чух как един от тия злочести ранени, може би в припадъка на нетърпими болки, извика:

— Боже, избиха ни тия турци... Избиха ни!... Това беше вече прекалено, и съвсем неуместно.

Но да се правят бележки, да се мъмри, да се говори нямаше време. Трябваше да се върви напред. Не зная дали войниците чува тия думи, но в ума ми, като зловеща светкавица, премина мисълта за някаква непоправима несполука. Боже мой, само да можем да стигнем навреме, да не закъснеем! Оттука пак, като бегла, минутна снимка, в паметта ми е запазена друга чудна сцена. Един висок войник, с обляна в кръв куртка, приседна на земята. Ранен. Той сам бързо си разкопча дрехата. „Ей тук“ — показваше той раната си, навярно в гърдите. Друг войник, коленичил пред него, взираше се в раната и готвеше да го превърже. И в това голямо търпение на ранения, в грижите и братската преданост на другаря му имаше такава трогателна простота и стоицизъм!

Бяхме изминали не по-малко от пет-шест км. Никъде не спряхме, не починахме. Тоя път, умората, тежестта на раниците, бележките на убитите в походите козе — всичко се забрави. Не се чувствувахме даже мярката за изминатия път. Много ли бяхме изминали, малко ли — не знаехме. Знаехме само едно: че трябва да се бърза, да се върви напред безспирно. Почти се изкачихме на върха. Тъмната линия на гребена, начупена от контурите на дребни скали, рязко се отсичаше на ясното, червено небе. Слънцето беше заседнало някак изведнъж, без да забележим това, като че избягало от ужаса, който покривайте земята. Високо над нас запищяха куршуми. Войниците минават във верига: със снети вече пушки, приведени и дебнещи, като ловци в дълга извивлива линия, те вървяха бързо, почти тичаха из стърнищата. Тук случайно аз видях подпоручик Рандев. И сега, със същото вълнение, като че го гледам пак. Виждам червеното, пламтящо небе, слабия здрач, който падаше над полето. Бледен, с извадена сабля, която слабо

блещеше в мрака, той вървеше далеч пред войниците, сам, сякаш в уединението и порива на безумно решение. Сърцето ми се свиваше. Забравях себе си и мъчно, болезнено мъчно ми беше за него. Но каква горда красота, какво възвишено достойнство има всеки човек, който спокойно и безстрашно отива срещу самата смърт!

Горе на гребена изведнъж ни обля истински дъжд от куршуми. Първи път чувахме тая нова и зловеща музика Слаби, отсечени звукове, прилични на бръмчението на пчели, но по-кратки и плахи, замиращи в някаква плачлива нота. Но тия тъй немошни и болезнени звукове криеха една коварна сила, носеха със себе си смъртта.

Веригата е близо до някакви окопи, навярно оставени от резерва на предните постове. Една добра позиция, на която трябва да се спрем. Войниците бързо се нареждат и залягат. Но ние още не сме разбрали де именно се намира неприятелят. Малки, отстъпващи групи от отхвърлените наши дружини още повече ни заблуждават и объркват. Страхуваме се да не стреляме в наши. И ето, на самия връх, на фона на червеното вечерно небе сред вилицата на куршумите, сред самата верига, забелязвам офицер. Най-напред това ме учудва и поразява. Чудех се как той можеше да седи там, незасегнат, неубит. Едно дълбоко уважение, една странна симпатия към тоя непознат човек ме обзема. Бързо отивам към него...

— Господин капитан... г-н полковник — поправам се аз, като отблизо познах командира на 42. полк. — Г-н полковник, де е неприятелят?

— Ето там, до крушката, в нивите. Там е веригата им. Вдясно са наши...

Той се отдели и тръгна между войниците. На запад, в желтите стърнища, В припадналия вече здрач, видях да се очертава черна налякатушена линия. Отделни човешки сенки се мяркаха там и бързо изчезваха, приснишени към земята. Най-после виждахме неприятеля. Не трябва да се губи ни минута. Откриваме огън. Пушките загърмяват. Всичко отведнъж се слива в един оглушителен трясък, не се чува повече нищо, вижда се само червената, огнена линия от пламъците на пушките. Куршумите върху нас се усилиха. Някакъв грамаден рой от оси, който в неспирен и безкраен поток идеше сякаш от запаленото небе, носен от някаква буря. Видях още веднъж полковник Колев. Прав, той стоеше между налягалите войници, показваше и им

говореше нещо. Ето храбър човек! И как беше попаднал той в самата верига? Той стоеше прав, спокоен сред хи-ледите куршуми, забравил беше сякаш смъртта и чакаше само победата.

Отивам от един взвод към други. Около себе си слушам вихрената струя на куршумите. Защо още не съм улучен? Да, това непременно ще стане. Сега, след малко, може би в сърцето, или в челото пък. Чувствувам някакъв болезнен хлад над лицето си от това очакване на близкия и страшен удар. По едно време присядам на коляно, разкайвам се веднага и пак се изправям. Отдавна бях вече спокоен. Едно странно спокойствие, прилично на вцепененост. Откъслечни мисли. Примамаващи и угасващи, като искри, мигновени видения от родния кът и понякога бледният образ и неподвижният поглед на майката. И над всичко това — тежката мъгла на някакъв кошмар...

На тая позиция ние не стояхме повече от десетина минути. Прекратяваме огъня и тръгваме напред. Отново виждам дългата линия на веригата, стройна, неразколебана, устремена напред. Вървахме из сухи, високи стърнища. Ето няколко убити турци, двама още живи, ранени само. Войниците се спущат да им вземат пушките. Изведнъж патрулите тичешката се повръщат и всички в един глас викат:

— Турци. Предават се. Много! Има и българи — говорят български...

Веригата се спира. Пред нас, на около петдесет крачки, се вижда в мрака една тъмна група от дващестина души. Те са прави. Чух няколко пъти да извика някой от тях: „Теслим!“ Говореха още нещо, което не можеше да се разбере. Взводният подофицер Гуджуков, който беше излязъл напред, потвърди същото: искат да се предадат. Той ходил при тях, говорил. Чудех се какво да се направи. А ако е измама? Сам не можах да реша нищо. Попитах за дружинния командир, пратих да го потърсят.

А между войниците шумът и бъркотията бяха големи. Всички викаха високо, съветваха, даваха планове. Да се заобиколят, да им се вземат пушките. С големи усилия се мъчех да ги накарам да не напуцат местата си и да внимават. Но всички, почувствували някакъв голям успех, радваха се, забравяха опасността я боя. Да се вземат пленници — това беше особно едно отличие.

А през всичкото това време, което, разбира се, не трая повече от няколко мпнути, откъм турците не се чуваше нищо. Даже тези, които стояха наблизко пред нас и искаха да се предават, мълчаха и те, все така прави и неподвижни. Изведнъж сред тая тишина прозвуча сигнал: чужда мелодия, особено сипкав и треперлив звук. Сигналят беше турски. Вслушахме се всички. Никой вече не говореше. След малко сигналят се повтори. И ето, виждаме да се приближава към нас тъмна, вълнуваща се маса от хора. И тая излязла из мрака колона тихо, без никакъв звук достига групата турски войници, които искаха да се предадат, приравнява се с тях отминава ги. Пред нас са само на петдесет крачки. Изведнъж в мрака светна огън, слаб изстрел, навярно револверен. Измама! Нас ни атакуваха!

Едни на колене, други легнали, войниците веднага откриха огън. Чест, оглушителен трясък. И ето, стройната доскоро колона, която идеше срещу нас, изведнъж се обърка, стопи се и се изгуби в нощта в някакъв тъмен, неразбран хаос. Продължителен шум, като от голямо подплашено стадо, къси, сподавени вопли, отделни сенки, които лудо тичаха в мрака, може би притискащи ръце о смъртоносни рани. След малко прекратяваме огъня. Пред нас не се вижда вече нищо. Полето беше безлюдно и тъмно, по-тъмно сега, защото там лежаха навярно много трупове. Струваше ми се, че идеше лъхът на топла кръв и тежкото дишане на умиращи хора.

Вляво от нас пламна пожар и широко сияние затрептя в мрака. Гореше с. Куруджакъой, запалено от турците. Зад нас се чува бурни викове. Обръщаме се: в безкрайни, успоредни линии, близко едни до други идеха поддръжките и викаха ура. Високо и гръмливо ура. Те идеха към нас бързо, стремително, подобно на издигнати вълни, засилени една след друга към брега. Всичко беше свършено, те идеха късно. Турците бяха отстъпили. Но ако те стояха още какво би могло да спре тия живи вълни от хора, опиянени и увлечени сякаш от някакво безумие? Близко до нас поддръжките спряха. Едни след други високо сред нощта прозвучаха тръби — наши тръби, които свиреха отбой.

Това беше едни чуден момент в тая битка. Увлечението беше общо. Поддръжките без заповед, просто защото припадналата нощ ги откъсва от веригите и не знаят какво става напред, но като чувствуват, че всяко съмнение за опасността трябва да се премахне не се сдържат

на местата си, първите линии увличат следващите и подобно на придошла река, която събаря всяка преграда пред себе си, целият боен ред на бригадата се влива в огнената линия.

А в Провадия колата на обоза са били запрегнати, селяните са се готвели да бягат. Всички напрегнато и загрижено чакали. И когато, сред заглъхващите гърмежи, те са чули да се издига високо в нощта буряти на далечните и гръмовни ура — те разбрали всичко. От душите пада тежкото бреме на безпокойството и страха. И мъжете, жените и децата, войниците от обоза, отрупани по височините над селото, завикват и те ура. Задавено и немощно ура, защото всички тия хора са плачели от радост.

III

На позиция остава 3. дружина. Ние трябваше да се оттеглим по-назад. Сега вече почнахме да се търсим едни други. Ротите бяха объркани. Два взвода с подпоручик Рандев бяха се отделили и повече не бях ги видял. Аз не смеех да попитам за него, потръпвах при страшната мисъл, която нахлуваше в ума ми. Но дано, дано не излезе тъй!

Стигнахме мястото, дето се събираше полкът. Едни след други от разни посоки пристигаха малки части и високо викаха номерата на ротите си. Това беше призивният вик, с който ние всякога, пръснати в някоя тъмна нощ, като заблудени птици се търсехме и се събирахме. Чува се номерът и на нашата рота. Ясно чувам гласа на Рандев. Значи, жив е. Аз се затичвам, намирам го. Той също ме мислел за убит. Ние си стискаме ръцете, гледаме се с овлажнели очи, без да можем да си проговорим.

Скоро се събраха всички дружини. Никога не сме имали подобен бивак. Около знамето, подпряно на барабан и пазено от часовой, се разположиха в плътни групи ротите. А целият полк беше една голяма, неправилна купчина около знамето. Тук беше и командирът на полка. Всички бяха необикновено възбудени, обзети от някаква треска. Всеки чувствуваше нужда да разкаже всичко, което е видял, което е преживял. Това беше първият бой и първата победа. Дори йерархичното чинопочнтание се изгуби в тая непринудена радост и тържество. Мнозина офицери съвсем интимно заговориха с командира на полка за работи, редът на който в обикновено време е съвсем друг. И дълго се разказваха разни епизоди, осъждаха се едни, хвалеха се други.

Получихме заповед да се проверят хората. Най-тъжният обряд след едно сражение. Войниците се строяват, списъците се четат под слабата светлина на някой фенер, които сега изглежда като траурния огън на една панихида. Високо се произнасят имената, последвани от бързи отсечени отговори. Но ето идат имена, на които никои не се обаждат. Имената се повтарят. Отново мълчание. Няма го. Убит. И

почват се скръбни и тихи разговори. Защото всякога почти се случват неволни свидетели, близки другари, които са видели последния угасващ поглед, последния трепет на устните, които са искали да кажат нещо.

От убитите в нашата рота познавах само двама: подофициера Илия Костадинов, млад, храбър момък, и един от четирмата ординарци — същото това чернооко, хубаво момче, което видях да изпрацат на гарага в Бургас. Тогава той беше цял отрупан с китки. Убили го наблизко до мене, без да забележа сам това.

Същата проверка ставаше наоколо и в другите роти. Минаваха наблизко и носилки с убити и ранени. Казаха, че са убити и капитаните Ширяев и Боботанов. Трогателни, но къси и прости са тия следсмъртни обряди на бойното поле. Няма речи, няма некролози, венци, тържествени служби. Прошепват се само имената, сърцата болезнено се свиват и всички замълчават, защото душите потръпват пред тъмната неизвестност, пред еднаквата участ за всички. На бойното поле няма тая рязка и привична граница между живота и смъртта. Защото от тия, които са останали живи, които хвърлят шепа пръст върху гроба на убития другар или, най-често споменават с болка само неговото име — мнозина от тях са отбелязаните вече жертви на смъртта. Тя ще ги грабне след ден, след час, след минута може би.

Но във войната лесно се свиква с всичко. И тъжната тая проверка не наруши за дълго възбуждението и радостното оживление. До късно стояхме будни. Ходихме при познати, разказвахме сами, слушахме разказите на другите. И от отделните епизоди, от малките картини на личните преживявания и случки лепеше се и се създаваше общата голяма картина на целия бой. Всичко ни ставаше вече ясно. Безредното отстъпление на първите ни дружини, притиснати от многоброен неприятел, критическата минута, когато, още малко усилие и турците са щели да вземат височините над селото. После — стремителната атака, нощта, измамата с предаването, обща по цялата линия, и последвалият подир това удар. И ние тъй се радвахме от първия успех, че забравяхме опасността, забравяхме утрешния ден, като че войната се свършваше вече. При нас дойдоха войници от 25. полк. Те заели близкото село Кайпа и изпратили тоя патрул за свързка с нас. Близостта на X дивизия още повече ни ободри и зарадва.

Войниците вече спяха, легнали един до други на голата земя, без завивка, сложили глава на раниците си. Откъм позицията достигнаха до нас тъпи удари и звън на лопати: 3. дружина копаеше окопи. Отново блесна прожектор откъм Одрин. Сега той не се луташе, както по-рано. Турците знаеха де сме, широкият сноп светлина беше спрял право върху нас. В болката на скорошната си несполука те сякаш се мъчеха да отгатнат какво още се готвеше в тая тъмна нощ.

Прибрахме се и ние с Рандев при нашите войници. И с една лекост на душата, като че се връщахме не от бой, а от весел някакъв празник, лягаме на голага земя, като се покриваме с едно платнище само. Слушаме наблизко тежкото дишане на войниците, върху коравото платнище заудрят капки. Заросява дъжд.

КАЙПА

I

Кайпа — това е българско село близо до Одрин. Никой от нас не го знаеше по-рано, никой не беше чувал името му дори. Но тук ние имахме един от най-ожесточените си и най-кръвави боеве. И малкото, неизвестно досега село изведнъж даде името си на историята.

Тъй случайно и неочаквано се раждат всички големи и викащи имена, които в една война чертаят пътя на славата, на разрушението и на смъртта. Кайпа, Провадия, Селиолу, Караагач, Чонгора и още много други — това са малки, никому неизвестни по-рано села. Дълги години, цели векове, животът в тях се е текъл спокойно и еднообразно, като водите на голяма и тиха река. Хората са се раждали, живели са и са умирали с малките си радости и тъги. Като далечно ехо до тях е достигала, може би, мълвата на световните събития, но сами те нищо не са давали на света. Но идва войната. И ето над мирните ливади, които са слушали само звънците на стадата и свирките на овчарите, над черните угари, над които приведен и замислен е вървял само овчарят, над тия безмълвни и ГЛУХИ, като черковен двор, села изведнъж дохожда и се извива една буря, по-страшна, по-стихийна и опустошителна от всички бури на горещото лято. Земята дълбоко се разорава от гранати, поляните и хълмовете се обливат с кръв, небето се запалва, ехото на дремещите долини се разбужда от адски гърмежи и навсякъде, като гъстите снопи на една жетва, лежат неподвижни трупове. Изтръпнали от ужас, в огненото сияние на пожарите си, малките неизвестни досега села високо обаждат на света имената си. Всички вече ги знаят, всички говорят за тях.

* * *

Боят се започна на разсъмване. Капнал от умора, аз бях спал няколко часа, като убит. Събудих се — лицето ми беше мокро от дъжда, не знаях ни де съм, ни какво става с мене. Дълбокият и здрав сън беше изличил всички връзки с миналото, изличил беше даже и

самия спомен за войната. Кратки, твърде кратки минути. Видях войниците, които се стягаха за път, голата земя, на която бях спал, облачното, безутешно небе. Чуха се няколко изстрела. Разбрах всичко. Ужасът на вчерашния ден премина пред мене като тежък кошмарен сън. Боже мой, и днес пак същото! И нищо по-болезнено няма от това внезапно спомняне: след покоя и безгрижието на съня, душата отново се облива от ледения лъх на суровата истина.

Вчера ние бяхме в първа линия и сега нашата дружина е назначена в бригаден резерв. Трябва да отидем някъде по-назад. Тръгваме да заемем мястото си, газим дълбока леплива кал, чизмите тежат, сякаш железни. На пътя ни се изпречва дълбок дол с отвесни, като стени, брегове. Някои войници се плъзгат и падат, други им подават пушките си, те се ловят за тях и с мъка излизат по калните и плъзгави сипеи. Не зная как бързо и незабелязано можахме да преминем вчера при настъплението си същия тоя дол. Може би защото не беше валило още дъжд. Пристигаме на определеното ни място и се спираме в кални, черни угари, прикрити зад един висок хълм.

Дъждовен ден. Оловени облаци покриват цялото небе, неподвижни и равни, като сключен до хоризонта покров. Но тия облаци са някак високо, а ниско под тях, лека и прозрачна, синкава като дим, мъгла плува над земята. Топло е, няма вятър и дъждът пада тихо, без пориви, отвесно и право, сякаш безбройни жици са обтегнати между небето и земята. Безмълвна тишина царува в мъгливото поле и в безлюдното, изоставено село, което се вижда наблизко. Всичко сякаш е спотаило дъх и тревожно чака нещо. Чуват се само монотонните и дремливи удари на дъжда.

Нови изстрели се чуват откъм позицията. Няколко гранати със зловещия шум на тежки птици минават над нас и падат някъде назад. Войниците образуват щитове: всеки взвод, събран на малка купчина, войниците плътно един до други. Така може би не е съвсем безопасно, както се мисли, но тая близост, която и без това инстинктивно се търси при всяка опасност, раменете, които се допират, очите, които безмълвно се срещат, спотаеното дишане, при което почти се чува биенето на сърцата — всичко това ражда една топла вълна на другарство и това спокойно примирение пред еднаквата участ, което гали и успокоява.

Някои завиждат на резерва, като мислят, че е по-добре. Едва ли това всякога е вярно. Положението е почти едно и също с това на онези, които са напред. Едните са на сцената, другите — в кулисите. А тук е мъчителната неизвестност, напрегнатите до скъсване нерви и, над всичко това, куршумите и гранатите. И те раняват, убиват хора — не които сами се бият, а хора, които стоят неподвижни и пасивни до безпомощност, убиват ги сякаш без нужда, със скръстени ръце почти.

Ние сме две дружини — две хиляди души, събрани в малки, мълчаливи купчини в черната и кална угар. И по-високо над приведените глави, над ножовете, натъкнати на пушките, издигат се двете знамена, обвити в черна, лъсната от дъжда мушама. Всички мълчат, никой не говори, защото в ума на всички е една мисъл, едно чувство в душите: очакването. Защото всички живеят минутите на обречени жертви. Чака се само часът. И в това безмълвно очакване под гранатите и куршумите има нещо, прилично на неподвижната свирепост на бик, който все още позволява да забиват стрели в живото месо на тялото му. Чака се. И ето, ще дойде суха и къса заповед. Неподвижните, обвити в мокра мушама знамена, които досега са стояли като траурните знаци на примирение, на доброволно приета смърт, ще се развоят, ярко ще блесне коприненият плат, някакви златни слова, които няма да се четат, и от всичко това едно магическо обаяние, една тайнствена сила, която като безумие ще обземе тия хора и като жива вълна ще ги понесе напред.

Боят вървеше още бавно. Откъм позицията се чуваха редки гърмежи. Зад нас в редовни интервали от по няколко минути падаха гранати. Много от тях с тъпи удари се забиваха в земята, разхвърляха фонтани от черна пръст, но не се пръскаха. Вляво от нас се виж даше Кайпа. Виждаха се безлюдните улици и желтите къщички с червени покриви под мрежата на безлистните дървета. Извън селото и по-близо до нас се виждаше бяла, каменна сграда — черквата.

Изведнъж от това мълчаливо село се раздадоха чести, припрени гърмежи, остро то тракане на някаква шевна машина. Стреляха картучници. Затичахме се напред, на самия гребен на хълма, и се загледахме към селото. Първото нещо, което видяхме, това беше безбройна, разбъркана маса, кипещ мравуняк от хора, които, дошли почти до самото село, лудо бягаха сега назад. Това бяха турци. В селото е имало една дружина от 16. Ловчански полк с картучници. Те

оставят турците да додат съвсем наблизо — и внезапно откриват огън. Жестока и немилостива разправа. Ние гледахме тия нещастници, които бягаха в ужаса на дива паника. Като разбита о брега вълна, като внезапно подплашено стадо, бягаха те, подгонени от немилостивата градушка на куршумите. По разни посоки всички гледаха да стигнат по-скоро долината на реката. Без шинели, пристегнати в зелените си куртки, техните фигури в мъглата и дъжда изглеждаха необикновено тънки и високи. След малко те се скриха. На откритата зелена поляна останаха някъде цели редици, някъде разпръснати поотделно, неподвижни, черни трупове.

Първата атака беше отбита. Но това сякаш беше кървавия сигнал за истинския бой. Скрити зад хълма, ние не можехме да видим какво става на нашия фронт. Но нас още не ни викаха, а това показваше, че положението е добро. Съвсем ясно можехме да гледаме всичко, което ставаше около Кайпа. Върху селото падаха сега безброй шрапнелн и гранати, падаха с една трескава и яростна бързина, като че хвърляни в припадъците на несдържана омраза и мъст.

Откъм с. Ортакчи се зададоха две наши колони. Това бяха главните сили на 16. и 25. полкове, които вече идеха, дочули сякаш далечния и тревожен зов. Сред мокрото зелено поле, на което дъждът беше заличил всички други бои, ясно се виждаха тия две колони, които растяха и се удължаваха като безкрайните пипала на исполински полип. И в това бавно, но зловещо и хищно движение, в правото неколебливо насочване точно към селото и към боя, чувствуваше се нещо заплашително и могъщо, чувствуваше се мълчалива и сурова закана.

Колоните се приолпжават още повече. Те не са далеч повече от един километър от Кайпа. Н отсега ние бяхме зрители на една от най-импозантните и най-редките картини в тая война. Закрити в една долина, двете колони се събраха в сбити и плътни ядра и оттук веднага, без спиране и без почивка, преминаха в други строй. Из тая долина заизлизаха сега, като лъчи из един център, линиите на една паяжина, тънки, безбройни линии от войници, които вървяха едни след други. Едни се насочваха към селото, други — към хълма над него.

Те вървяха все тъй уверено, смело и спокойно, като че това беше маневра на някое учение. Те бяха влезли вече в зоната на крепостната стрелба. Обадиха се големите крепостни оръдия, тежки басови

гърмежи, сякаш далечно рикание на невидими зверове. Белите облачета на шраннелите се разпущаха едни до други, гранати падаха и издигаха черни фонтани от пръст. Но стройните, тънки редици вървяха спокойно все напред и напред. Над тях гореше небето, пред тях сякаш се откриваше огнената паст на ада. Но нищо не ги спираше. Ние гледахме всичко това и радост, умиление и възторг облизаха душите ни. Неволно скърбяхме за тия млади хора, но чувствавахме и безкрайно упование и надежда. Да, те ще победят — и какво себеотрицание, какво безстрашие и гордо презрение към смъртта!

След минута ние не виждаме нищо. Едни от верите бяха влезли в селото, други бяха залегнали, скрити в диплите на полето. Но оттам идеше честа стрелба. По-честа, но някак по-спокойна и редовна стана стрелбата и на нашия фронт. А дъждът продължаваше да вали, в паузите иа гърмежите капките удряха равнодушно и сънливо.

Откъм позицията се зададе полковият адютант. Преди да го попитаме, отдалеч още се мъчим да прочетем нещо по лицето му. Но той изглежда спокоен, не бърза. Приближаваме се до него и като хвърляме бегъл и знаменателен поглед към войниците, ниско и в един глас го питаме за положението. Той ни разбира, нашата предпазливост е излишна, и високо, за да бъде чут от всички, отговаря: — Атаката е отбита. Турските вериги са залегнали на осемстотин крачки, но нашите не им позволяват да мръднат.

Чувстваваме голяма радост и някакво преувеличено доверие към онези, които са пред нас в окопите, завиждаме им дори. Разбира се, те трябва да са се били много храбро, за да ги обуздаят и обезсилят тъй, че да не могат повече да мръднат. Нещастните турци! Искане ни се да ги подразним, да им се понадсмеем някак, И войниците пуцат вече помежду си шеги и се смеят. Адютантът си отива, изпращан със засмени и радостни погледи, от които той за минута сне сенките на безпокойствието и неизвестността.

Но боят продължаваше. Изглеждаше, че турците предприемат нова и по-стремителна атака. Стрелбата се усилваше с ускорен темп и откъм позицията на нашата бригада, и откъм Кайпа. В селото се виждаха тук-там групи от наши войници, които прибягваха и се закриваха зад къщите. При втора, по-сполучлива атака турците сякаш бяха успели да влязат в някои пунктове на селото. Селото трябваше окончателно да се завладе. Стрелбата непрекъснато продължаваше и

все повече и повече се усилваше. Над с. Провадия, на една височина беше излязла на позиция една наша скорострелна батарея. Виждахме как блясваха зад скалите огнени светкавици, последвани от оглушителни гърмежи.

Изведнъж боят достигна такава страшна сила и ожесточение, което порази и смая всички ни. Никога аз няма да забравя това. Как настъпи това — не помня. Не помня точно и часа. Но всичко като че доде внезапно, неочаквано. Гърмежите на пушките, на картечниците и оръдията се усилиха и сляха в един невъобразим адски трясък. Идеше ужасният страховит екот на една градушка. Високо над всичкия тоя трясък се издигнаха тежките басови гърмежи на крепостните оръдия, непрекъснати, чести залпове. И едно непрекъснато бучение, като на развълнувано море, някакво безкрайно и зловещо ехо.

Ние стояхме, без да проговорим дума, неподвижни и с вкаменени лица на статуи. Закрити зад хълма, не можахме да видим всичко, което ставаше напред. Пред нас чувахме само беснеещата адска буря. Какво ставаше там? Това вече надминаваше човешките сили и като че не хора се биеха, а някакви тъмни, свръхестествени сили сееха разрушение и смърт. Не беше ли това излязло от бреговете си море, което заливаше и рушеше всичко? Някакъв грамаден пожар, в който с оглушителен трясък падаха цели здания? Налетял на вековен лес, ураган, който кършеше клоне, събаряше стари, грамадни дървета? Или пред нас се разкризаше някаква бездънна пропаст, в която падаше и се рушеше цялата земя?

В мене и сега живее трепетът пред тоя ужас, но в паметта ми са се запазили кратки, мигновени картини. Видях войниците смълчани, притиснати повече един към други, с обтегнати лица и блуждаещи погледи. Наблизо патронните коне, с наострени уши, трепереха с цялото си тяло, теглеха се назад и плахо пръхтяха. И не зная как погледът ми се спря на ято черни птици, които летяха във въздуха. Отде бяха дошли, не зная, но щом стигнаха над тоя пламтящ и страшен ад, изведнъж се сепнаха, издигнаха се по-високо и бързо се повърнаха назад. Бягаха и те. А дъждът продължаваше да вали. Но това сякаш не беше дъжд, а тих, безутешен плач. От тъмното, оловено небе като че падаше върху земята сянката на една голяма скръб.

Внезапно настъпи едно затишие. И в тая кратка пауза неясно, като слабо и далечно ехо, чуваме откъм селото викове ура. Два или три

пъти повторено ура, замряло в отново подетите гърмежи. Но това беше достатъчно. Ние се гледаме един други, внезапна радост ни обзема, в очите ни почти ще бликнат сълзи. Там някъде се правеха последни и отчаени усилия, твореше се върховен подвиг. И без да знаем още края на тая епична борба, усещаме радостното предчувствие за победата. Везните на щастието, които невидима ръка държеше високо над жестокия бой, привеждаха се и клоняха вече на една страна.

Скоро вѣн от селото, на южната му страна, се очерта нашата верига. Неприятелят беше отблъснат, селото — превзето.

II

От тая минута боят явно почна да отслабва. Гърмежите ставаха все по-редки и по-редки и само понякога ненадейно зачестяваха и пак замлъкнаха, като по следни избухвания на угасващ пожар. Близо пред нас се яви командирът на полка с щаба си. Навярно той идеше откъм позицията. И по тия чудни, невидими пътища, по които бързо се разнасят новините на бойното поде, ние скоро научаваме всичко. Турците вече отстъпвали по цялата линия. Радостно облекчение раздвижи всички, тежкия товар на безпокойственето и неизвестността падна. Войниците заприказваха по-високо, насядаха в по-свободни пози, заприказваха и в дъжда се заизвива синкавият дим от цигарите.

Откъм Провадия се зададе и бригадният командир. Разбира се, той вече знаеше всичко и сам трябваше да е твърде зарадван от успеха. Но у едни хора веселото разположение се проявява в истинско добродушие, а у други — в някаква безвредна и безобидна, но нервна караница. Така изглеждаше да е у нашия бригаден. Той мина покрай плътно събраните взводове и спря. От едрия му кон, уморен и лъснат от дъжда, се дигаше бяла пара. Генералът, с дигната на шинела яка, гледаше недоволно и строго.

— Кой командува тая рота?

— Аз, господин генерал.

— Вие. А така ли трябва да стоят войниците? В тоя строй?

— Г-н генерал, според устава...

— Какъв устав? Една граната — и жив човек не ще остане!
Устав...

Но той съглежда дружинния командир, извиква го и сам тръгва към него. Ние следим отдалеч разговора им. Навярно обяснението беше пак за същото — строя на войниците. Майорът, почтително застанал, но спокоен и уверен в познанията си, разправяше надълго нещо. Той може би цитираше устава, защото веднага генералът избухна, размаха ръка и завика, после бутна ядосано коня си и отмина. Офицерите от щаба със снизходителни, весели усмивки успокояваха майора, сърдит и сконфузен. Всичко това беше една твърде маловажна

работа. Но опасността беше се минала, боят се свършваше, ние бяхме весело разположени и бяхме готови да виждаме всяко нещо откъм смешната му страна. И за тия несполучливи цитати от устава дълго време се смяхме.

Привечер, когато замлъкнаха и последните гърмежи получихме заповед да сменим 3. дружина на позицията. Вървахме бързо из дълбоката и лепкава кал. Когато стигнахме там, една скръбна картна болезнено сви сърцата на всички ни. Убитите наши войници, изнесени от окопите, бяха събрани на една купчина. Те лежаха вкаменени, в най-разнообразни пози, гологлави, с кални дрехи, с окървавени лица, вече пръстени и жълти. С голяма мъка се решавахме да ги погледнем, погледът бързо се отмахваше, но все още продължавате да вижда тия изкривени от предсмъртна болка лица.

Дъждът валеше. Някои от патрулите, изпратени напред, се завърнаха. Далеч се виждали колони, които се завръщали към града, а по-наблизо се мяркали отделни хора, навярно турски патрули. Войниците се наредиха в окопите, поправяха ги, готвеха се да посрещнат нощта, или пък ново някое сражение.

Зад нас на една височина почнаха да се събират наши части. На самия връх те се спряха и построиха. Пред тях имаше мнозина офицери на коне, навярно бригадният командир с щаба си. Не можехме да разберем за какво ставаше всичко това. Тъмните облаци на запад за минута се бяха разкъсали, последните слънчеви лъчи паднаха върху покрития с хора връх и той ярко заблестя сред мрака на облаците. Виждаха се ясно лицата на войниците, нетърпеливите движения на конете, саблите, които проблясваха. Изведнъж гръмна оттам високо ура. Навярно бригадният командир поздравяваше войниците с победата. Но още това ликуващо ура не беше замлъкнало, и нещо тежко с тъп удар падна и се заби пред нашия окоп. Граната. Още няколко гърмежи един след друг и продължително, остро пищение във въздуха. Ние привеждаме глави, но чуваме зловещото пищение да ни отминава. Изправяме се и гледаме назад: три или четири шрапнела се разпукват тъкмо над отрупания с войници връх. Нови гърмежи. Но връхът беше вече пуст и безлюден, като че и по-рано не е имало хора. Войниците бяха се прикрили в долините.

Това бяха последните гърмежи — един водевилен край на страшния и кървав бой през целия ден. Турците, които се връщаха към

крепостта, навярно са видели тълпите хора на осветения от заника връх, чули са и видовете ура. И те са разбрали всичко. Тия безвредни гърмежи приличаха повече на просто ругателство, нервозен и ядовит жест на победения противник. И онези, които бързо очистиха върха, вярвам от душа да са се посмели на тая безсилна сръдня.

Ние останахме на позицията. Дъждът продължаваше да вали тихо, монотонно, облачното небе по-ниско се привеждаше над земята. Една безмълвна тишина зацари навсякъде, тая странна и дълбока тишина, която се чувства около непогребани мъртъвци.

КРАЙ ОДРИН

I

Нощта, която иде след боя, е всякога една мъчителна и безпокойна нощ. Още живее и пълни душата трепетът на преживените ужаси, пред погледа още въстават и чезнат кървавите видения на боя, още глъхне някакво далечно, смътно ехо на топовни гърмежи, на замиращи ура. Настъпва напрегнато и странно мълчание, като че изпълнено с тежкото, прекъснато дишане на безсилие и умора. Една безмълвна и тревожна пауза, в която сякаш се разменят невидими погледи на ненавист и смъртна вражда. А мракът, който поглъща и скрива всичко в тъмния си хаос, като че изведнъж донася и едновременно от всички страни приближава някаква скрита, дебнеща опасност. Всичко сега е подозрително, таинствено и враждебно: и далечният огън, блуждаещ като плаха светулка, и самотният, заглъхнал в нощта вик, слабият случаен шум, неясната някаква сянка в мрака. Не може да се спи. С широко открити очи ние се вираме напред, бдим, очакваме, А бяхме и днес победители. Да, но тая радостна и бодра самоувереност, която победата дава, иде по-късно Веднага след усилията на жестокия бой настъпват тия часове на изтощение и умора, когато и двете страни се чувствуват еднакво отпаднали и победени, еднакво се пазят и боят една от друга.

А тая нощ беше по-тъмна от всеки друг път. Дъждът беше престанал, но духаше студен вятър. Войниците продължаваха да дълбаят окопите, от време на време спираха и без това тихите, предпазливи удари на лопатите, вслушваха се и поглеждаха напред. Близо зад нас идеше тиха и сподавена глъчка. Това бяха другите две роти на нашата дружина, останали в поддръжка. А някъде по-назад, може би съвсем безгрижно, почиваха свободните дружини на полка.

Но нашето безпокойство трябваше още повече да порасне. Към полунощ, на кон и с глух малък фенер в ръка, при нас се яви началникът на щаба на бригадата. Имало сведения, че турците ще предприемат нощна атака. Да се усили бдителността, да се изпратят по-далеч патрули, да се поставят секрети. Заедно с Рандев веднага обикаляме окопите, подготвяме войниците, изпращаме нови патрули и

секрети. Направяме всичко необходимо. Все пак това ни се вижда недостатъчно и за да се посъветваме и за да изпълним заповедта на началника на щаба, отиваме при дружинния командир. Някъде зад купчините налягали войници, между самарите на патронните коне, намираме тихия завет с леглото на майора. Той спи на открито, но е загърнат добре в юргана си, изпод който в тая ледена нощ полъхва една примамлива топлина. Майорът почиваше. Чистосърдечно и добродушно той всякога казваше, че, стар човек, той без сън не може. С голямо колебание и предпазливост го събуждаме.

— Господин майор, началникът на щаба заповяда да ви събудим... Ще има нощна атака...

Майорът се събужда, търка очите си с ръце и ни гледа сърдито.

— Нощна атака?... Кой ви каза?

— Началникът на щаба на бригадата. Сега беше при нас. Заповяда да ви събудим.

Майорът взема сърдит и недоволен вид. Ние знаем неговата неприязън към началника на щаба, не хранеше и особено доверие в способностите му, считаше го по-младши от себе си и думата заповед го ядосва.

— Началник на щаба ли? Хм... Е добре, аз нали съм дал нарежданията си? Имате ли патрули и секрети?

— Имаме, господни майор...

— Е, защо сте дошли тогава при мене, защо сте седнали да слушате когото трябва и когото не? Вие нравете това, което аз ви заповядам!

Всичко това беше казано със строгия тон на началник. После, той се зави презглава и вече някак развеселен и с едно добродушие в гласа си прибави:

— Чудни хора сте! Оставете тия учени глави. Началник на щаба... Аз ще се заколя, ако тая нощ има нощна атака. Вие трябва да знаете, че турчин нощна атака не прави!

Той се завива по-добре и повече не каза нищо.

Връщаме се в окопите. Съблазнителното желание да се избегне опасността, веселите бележки на майора, всичко това за минута събужда у нас доверчивост и спокойствие. Наистина, нищо особено и опасно не можеше да се случи тая нощ — турчин нощна атака не прави. Но ние разбираме добре нашия дружинен командир. Той се

надсмива, не вярва, че е възможна нощна атака, но, от друга страна, ясно и недвусмислено ни каза, че си е дал разпорежданията. Пилат си умиваше ръцете. Разбираме, че отговорността и работата остават върху нас. Трябваше да се бди.

Минават няколко часа. Изведнъж вдясно от нас, далече някъде, екват чести пушечни гърмежи. Сред тях, с малки паузи, остро потракват картечници. Нощен бой. Нещо страховито и зловещо, защото в безмълвната тишина гърмежите бяха по-ясни и с едно особно, металическо ехо, което високо и звънко се издигаше в нощта. Гърмежите се усилват все повече и повече. Тежко и протяжно, като че в леността на една просъница, обаждат се и топове. Ние гледаме на запад, търсим с очи. Но това е скрита, обгърната от мрака борба, невидима вихрушка, която се носеше по земята, пълнеше мълчанието на нощта и с ледените езици на своя ужас като че облъхваше и самотните звезди, които плахо трептяха тук-там между разкъсаните облаци. И тая вихрушка расте, усилва се, все така невидима, далечна. Чести топовни гърмежи — и ето нова, странна гледка: от двете страни, ниско в мрака, кръстосват се и чезнат надолу огнени линии, сякаш мигновените следи на падащи звезди.

Предупрежденията на началника на щаба като че се сбъдваха. Наистина имаше нощна атака. Само че това беше далеч, някъде оттатък Тунджа. Гърмежите ту замлъкваха, ту наново се подемаха. Но внезапна тревога беше настъпила по фортите. Сънят и почивката там бяха прекъснати. Блеснаха прожекторите, Плахо неспокойство и недоумение имаше в тоя огнен поглед, който пронизваше мрака на нощта, взираше се, търсеше. Най-често тоя сноп от лъчи се спираше пад Кайпа. Може би опасността се чакаше пак оттам? Може би неволно привличаха и викаха тия полета, облени с толкова кръв, покрити с хиледи трупове, полета, от които идеше тъмното страдание на блуждаещи души? Дълго време широкият и светъл сноп стоеше неподвижно там. Това не беше вече суровият поглед, който търсеше с ненавист скрития враг, а неподвижен, като че изпод спуснати ресници поглед, ласкаещ и скръбен.

Минават мъчителни, дълги часове. Но и при най-силното напрежение идат минути, когато силите отпадат и изневеряват. Неусетно бях задрямал, полегнал на голата, студена земя. Когато отворих очи, стори ми се, че дълго време съм лежал така. Беше се

развиделило и тъмната, мъчителна нощ ми се стори тъй далечна. А може би не бях спал повече от половина час, защото ординарците и тръбачът стояха на същите си места, почти в същите пози, както бях ги оставил. Една къса, но дълбока дрямка, в която се беше изгубила границата между нощта и деня. Но това като че беше достатъчно, за да изчезне всичката мъка на безсъницата. Изведнъж се почувствувах бодър, спокоен, безпричинно весел.

Небето беше ясно, зад скалистите върхове на Провадия надничаше слънцето, голямо и червено. Свободно и леко се виждаше надалеч. Полетата и хълмовете се откриваха и доверчиво се усмихваха, като че нощта и невидимото присъствие на неуловимата опасност еднакво бяха тегнали и над тях. Кайпа отново привличаше всичките погледи. Но там царуваше безмълвието и тишината на една пространна гробница. Не се виждаше нищо, ни в селото, ни в полето наоколо. Къде бяха отишли тия буйни дружини, които вчера бяха летели в пожара на гранатите и шрапнелите? Бяха се спотаили в окопите си или пък бяха заминали? Никакъв човек, никаква жива душа не се виждаше. Тук-там се чернееха тъмните редици трупове. Никой не се грижеше още за тях.

В синкавата мъгла широко се простираше полето пред нас, виждаха се и селата Адара, Софулар, Кара Юсуф. Пустинни и безлюдни села, от които не идеше сподавената глъчка на работното утро: не излизаха стада, не се виждаха хора, не се виеха из комините стълбове от тънък дим. И опасността, която нощта беше приближила почти до нас, сега се беше отдалечила и застинала на самия хоризонт. Виждахме там редица ниски и кръгли могили върху пространен хълм, изпъстрен с жълтите квадрати на лозя. Това са фортовете Арнаутабия, Кавказ-табля и още много други. Но тоя хълм отива още на северозапад, става все по-тъмен, стръмен и висок и отведнъж свършва с отсечена отвесна стена. На ясното мъгляво небе се очертава тъмният силует на някакво устремено напред чудовище, което изведнъж спира, отвисоко наблюдава и дебне с упорит и заплашителен поглед. Това е Айваз баба. Най-често стреляха оттам. Всякога ми се струваше, че това са изпълнени със смъртна ненавист хора, намръщени артилеристи, които денонощно бдяха при своите грамадни и тежки топове.

Зловещият тоя хълм сега мълчеше. Ярko блестяха там червените покриви и белите стени на някакви здания, навярно казарми. Зад тях

беше градът. Той не се виждаше, но там високо се издигаха, все тъй мистично замислени, минаретата на Султан Селим. Върху далечната, загадъчно хубава сграда падаше нежният пурпур на утрото. Безпомощност и нежно смущение имаше сякаш в красотата на тая източна хубавица, около която в смирена покорност се обвиваше грамадното и огнедишаще чудовище на фортовете и ревниво я пазеше. И имаше защо. Рядко може би е имало защитници на една крепост, които да са имали постоянно пред очите си тъй ясен и тъй хубав лозунг на отчаяната си съпротива.

През нощта ние не можехме да се ориентираме, ни за нашето, ни за общото положение. Сега разбрахме, че макар и в непрогледен мрак, твърде добре бяхме доразвили и укрепили позицията си. По близките хълмове, с нахвърляната си червена пръст, ясно, не само за нас, се очертаха окопите и на другите дружини от полка. Всички напрегнато чакаха. В полето се движеха наши патрули. Наредени като ветрило, те вървяха бавно, спокойно, заглеждаха се напред и отново пак тръгваха с праметнати на рамо пушки, ножовете на които от време на време ярко проблясваха на слънцето. Всякога с умиление и радост съм се любувал на тия смели и храбри момчета. Това е една от най-опасните, най-рискваните служби. Често тревогата на самата позиция, дори и сред голямото множество, биваше голяма. А те сами, излезли толкова напред, спокойно и безстрашно бродеха в някаква палава и капризна игра между живота и смъртта.

Вдясно от нас, пред червените окопи се почна движение. Далечните патрули там се връщаха. От окопите излезе малка част, навярно взвод, и почна да настъпва. Това навярно беше рекогносцировъчен отряд. Войниците настъпваха с голяма предпазливост, но с едно чудно умение и сръчност: прикриваха се, пълзяха, почти дебнеха, също като ловци. А далеч пред тях в синкавата далечина на небето приближаваха се отделни групи, разбира се, турци. Ние сме пред началото на нов бой. Войниците се наредиха в окопите, затракаха затворите на пушките, които, както всякога, се проверяваха. С Рандев влизаме в нашите ровове, зад линията на окопите. Наблизо, като стрела, преминава върху лудо препускащ кон щаб-сигналистът. Той посреща командира на полка и нещо му докладва. Няма никакво съмнение, че турците настъпват. Вдясно малкият рекогносцировъчен отряд продължава да пълзи и дебне из желтите стърнища.

По линията на окопите обикаляше на кон командирът на полка. Мина и покрай нас. Той казваше по някоя ободрителна дума на войниците. Да бъдат спокойни, да внимават, да се целят добре. Най-обикновено начало на всяко сражение. Ние гледахме напред, но в чистото, безлюдно поле не се виждаше нищо. Далеч на хоризонта фортовете стояха все тъй мълчаливи. Но там, може би, строгите, намръщени артилеристи се готвят вече за работа. Може би скоро ще видим да блеснат огнени светкавици зад тия далечни могили, после тежките, басови гърмежи и зловещото фучение на гранатите. Един огнен дъжд, който яростно ще се посипе върху нас. И ние едвам сега забелязваме, че нашият окоп е близо до висок и самотен дъб. Лошо съседство: в такива дървета артилерията всякога тъй добре се прицелва.

— Ах, да знаехме! — обажда се някой в окопа — господин фелдфебел, трябваше да го отсечем тая нощ!

— Тъй се сечало... Сякъл ли си такова дърво? Философ! Я гледай пред себе си!

Но скоро се разбира, че нищо опасно няма. Научихме се, че настъпващите малки части са били турски санитарни команди, излезли да приберат изостанали ранени. Бой, изглежда, не ще има. Денят е тъй хубав и топъл, тъй спокойно може да се почине на топлото слънце. Към обед ние се успокояваме напълно: получаваме заповед да посрещнем и препратим турския парламентъор, който щял да се яви на нашия фронт. Майорът ни дават сега инструкции за тая среща. Сам той изглеждаше твърде доволен, едно, че нямаше да има бой и, друго — че ни предстоеше едно рядко и интересно зрелище.

— Да, ще ги видим ние. Удариха я на молба. А вие снощи — атака! Вие трябва да знаете, че турчин нощна атака не прави. Ето ви и парламентъор.

Ние си отиваме на позицията. Войниците вече знаят новината. Весела глъчка шуми и се извива надалеч в окопа. По-приветлива, по-доверчива ласка иде от полето, заплашителният поглед на далечните фортове се смекчава и отпуска. Очите гледат радостно и спокойно напред. Отде ще доде парламентъорът? Защо още не се показва? Но те ще бъдат двама: той, парламентъорът — офицер, — и сигналист с бял флаг. И двамата на коне. Те ще спрат и сигналистът ще потръби, ще последва отговор с тръба и от наша страна. След това те ще се

приближат. Какъв ще бъде той? Навярно млад, спретнат. Ние трябва да бъдем любезни, твърде любезни. Но трябва да помним и строгите инструкции на майора.

— Ще му вържете очите. Стегнете го добре, поганеца. После го разкарайте насам-нататък, да се обърка.

Всичко това щеше да бъде интересно и забавно. И ний чакахме с нетърпение тая среща, която щеше да почне с романтичната тържественост на рицарските дни и щеше да продължи и свърши с детинската игра на криеница. Чакахме и поглеждахме на юг. Но по белия път не се показваше НИКОЙ. Войниците изгубиха надеждата си за тая среща и стоплени и изсушени от слънцето, безгрижни поне до утре, спяха почти всички в окопите. Мръкна се, и парламентьорът не дойде. Отпосле се научихме, че той се явил някъде на друг пункт. Беше се уговорило примирие, за да се приберат ранените и убитите.

II

Надвечер ни смени 3. дружина. Тя донесе и новината, че нашата бригада ще бъде сменена от 1. бригада на нашата дивизия. Тръгнахме надолу към Провадия. Далеч по гребена над селото виждахме тъмната и лъкатушна линия на дълга колона и там, дето хребетът беше най-висок, на светлото още небе ясно се очертаваха приведените, тъмни и движещи се фигури на войниците. Първа бригада пристигаше вече.

Но друга новина изведнъж раздвижи редовете на нашата колона. Отде доде тя, кой първи я донесе — никой не знаеше. Но тя, по-бързо от самата мисъл, проникна във всяка душа. Лозенград паднал! Лозенград — страшната крепост, за която загрижено ни се казваше, че ще спре и ще измъчи нашата армия. Но вярно ли е това? Не е ли само слух? Ние спираме на една чиста и равна поляна. Завет е, оставаме прикрити зад един хълм. Тук ще бъде нашият бивак. Но по заповед на дружинния командир дружината се събира в плътно каре. Пред фронта излиза сам той — майорът. Върху хубавия, червен кон, познат и любимец на всички, сега по-пъргав и грациозен, дружинният командир имаше тоя тържествен и горд вид, който имаше всякога, когато трябваше да съобщи нещо важно. Той преминава и се връща няколко пъти, мълчалив, слабо усмихнат, чака най-пълната тишина, чака върха на общото любопитство. После той спира и заговорва. Гръмлив, отсечен глас, изпълнен с гордост и тържество. Една къса реч, една възторжена химна на първата голяма победа. И в гласа, трептещ твърдо и рязко, и в тия смели и широки жестове, които той умееше да прави — избиваше скритият душевен пламък, който придаваше мъжествена прелест на цялата му фигура. Последни, гръмки думи, които падат като разтопени оловени капки. Той млъква — високо и гордо само ръката остава вдигната и сочи нататък — към Лозенград. Душите трепват, сърцата по-често бият. Една минута дълбоко мълчание и после — ура. Широко и радостно ура, което като буйна вълна се издига и пълни дрезгавините на тихата вечер.

Новината беше неочаквана. Никой не можеше да прецени тая победа тъй, както много дни по-късно всички чувствуваха големия и

смел подвиг, чувствуваха беззаветния устрем па една армия, невидима, тайнствена и далечна, но стихийна и неудържима. Там някъде, където сочеше майорът, пред тая армия като пред буйния поток на придошла река, рушеше се и падаше всичко. Падаха крепости, градове, села. Два дни сами имахме бой, бяхме победители — побеждаваха и там. И нашите войници, гладни, уморени, три дни без почивка, без сън, еднакво се радваха за себе си и за другите. Искрена и непринудена радост, която извираше от съзнанието на един голям и общ подвиг, широкият, беззаветен полет на една голяма душа, празникът, чакан от векове.

Радостната новина и спокойната почивка, която идеше — това беше достатъчно да развесели и оживи всички. Пушките се съставиха, снеха се раниците и сред веселата разбъркана глъчка на същински пазар войниците се заскитаха наоколо. Събираха сухи бурени, търгаха стърнище от нивите — всеки искаше да си приготви по суха постилка. Мека И суха постилка от трева или слама — че това е вече твърде комфортно легло. За квартири, дори за палатки, с които се простихме още в Курт алан, никои вече не споменаваха. Разочарованието се замени със спокойното примирение пред нуждата и необходимостта. Така е вече, откакто сме минали границата. А през последните няколко дни ние водихме странен хайдушки живот. Три дни прекарахме на тия голи и пустинни височини. Денем се биехме, нощта прекарвахме на голата земя, под дъжда, под вятъра. Ни храна, ни огън. Забравиха се всячки други грижи, нямаше никакви връзки с други свят и с други хора.

И ние с Рандев се готвехме за нощта. Донесоха малко слама, изправихме няколко патронни сандъци за завет. Тъй ще имаме славно легло. И ние се радвахме, че сме наедно, че поне няколко часа, докато другите бдят напред, ще можем да починем. Лягаме об-лечени, със саблите, с револверите си. Завиваме се и преди да затворим очи, виждаме редки, огнени звезди, трептещи в тъмното небе. И близо един до друг, в топлата вълна на другарство и обич, които тук растяха всеки час — ние се чувствуваме тъй добре. Да, война е. Но все има минути, когато това ако не се забравя, поне не се мисли за него. Изчезват опасностите, изчезва призракът на смъртта. Полъхва тая странна поезия, която иде от големите епични дела. Вятърът брули лицата развява косите ни, свири в междините на патронните сандъци. Наблизо

приказват войници, пръхтят коне — една смесена глъчка, която се отдалечава и глъхне из пространния лагер. Около нас навсякъде са войници. Под звездното небе, в мрака на нощта, те стоят сега около малки огньове, трепетните отражения падат върху загорелите лица, върху изправените наблизко пушки. Вчера те са били в боя, вчера още са гледали в самото лице на смъртта. Мнозина от тях вече ги няма. Но те са спокойни, весели и смели. Чувствува се тая сурова, колективна мощ на масите, която се издига над всички нужди и лишения, издига се над стихииите на природата и над смъртта.

Към полунощ ни събуждат. Тревога? Може би те настъпват. Ние ставаме, готови и примирени пред всичко, което би могло да се случи. Но поне сега ни събуждаха за нещо приятно и добро. Трябвало полкът да се премести в Провадия. Позицията е заета от 1. бригада и тая нощ войниците можеха да прекарат под стряха. Отиваме в селото и заемаме същите квартири, които имахме преди боя. Само преди три дни бяхме тук. Преди три дни, тук в един хубав ден, ние безгрижно се разхождахме, малката камбана биеше я войниците на дълга върволица отиваха към старата пещерна черквица. Три дни само. Мнозина вече не са живи. И нам, които се върнахме, това ни се струваше тъй отдавна!

Но и тая нощ не трябвало да бъде спокойна. Едва бяхме легнали, отново ни събуждат. Нова заповед: полкът веднага да замине за Ортакчи, едно село, два или три километра далеч.

III

Разсъмваше се, когато излизахме от Провадия. Денят беше пак ясен и хубав. Всякога има нещо бодро и жизнерадостно в самото тръгване, в началото на един поход. Може би близо е една опасност, едно сражение. Но това се забравя. Всеки знае, че има по-късо или по-дълго време, което безгрижно ще се мине. После няма още умора, редът е запазен и широкият поток на стройните колони, оглушителният и тежък грохот на безбройните кола и топове, цвилещите коне, истинската гора от пушки — всичкият тоя могъщ и стихиен стремеж само в една посока има някава странна и примамлива прелест.

Вървим за малко из зелените ливади край Провадийската река. Наблизо се вижда ниска воденица и редица зелени още тополи със слабо приведени върхове, запалени от лъчите на утрото. Една замисленост вее от тях, като че леденият ужас на боя още живееше в тая тиха долина. Изкачваме се нагоре по хълма, вървим на изток и вдясно от нас остава Одрин. Той се вижда сега и всички гледат него. В блясъка на утрото, зад тъмната линия на фортовете пак се вижда Султан Селлм. И линиите на минаретата, очертанията на цялата сграда са тъй тънки, тъй леки и стройни, че губят почти всяка реалност, вземат призрачните контури на далечен мираж, на загадъчно видение. Но все тъй ясно и зловещо се рисува тъмният силует ня Айваз баба. Чувствуваме ненавистния поглед, който ни дебне оттам, и в редовете на колоната се чува препирня, могат ли да ни стигнат големите топове, или не. Но ние се движим предпазливо и отдалеч, скоро влизаме в една низина и ставаме невидими за фортовете.

Стигаме Ортакчи я въвн от селото спираме. Голяма кръгла могила се издига близо до нас, покрита с бели надгробни камъни. Но между старите гробове личат няколко нови — мокра, прясна пръст, дъсчени кръстове — първите следи от онзиденшния бой.

Стоим в пълна готовност. Вече всички мълчат, неизвестността събужда тъмни предчувствия, които всеки таи в себе си. Наблизо зад един хълм разпрегнати оръдия на позиция. 3. дружина заемаше

линията на окопите пред нас, а ние оставахме в резерв. Стоим така няколко часа. Най-после идва заповед, резервът да се прибере на почивка в село.

Ортакчи е малко гръцко село. На нашата рота се падат четири къщи, по една на взвод. Ние случихме негостоприемни хазяи, начумерени и сърдити, които ни гледаха с едва скривана омраза. Все пак можахме да намерим огън, кафе, тютюн.

Надвечер на другия ден сменихме 3. дружина. Тоя път не бяхме в окопите — останахме за поддръжка. Нищо не се забелязваше в полето, ако и с най-голямо внимание да чакахме и да наблюдавахме. Чуваха се далечни топовни гърмежи на изток и на запад, но пред нас беше тихо. Вляво от нас нямаше други пехотни части. Флангът се пазеше от кавалерийската дивизия. И наистина, далеч в полето се явяваха и изчезваха малки кавалерийски части. Ние сами заемахме позициите на X дивизия. Де беше заминала тая дивизия, която на 10 октомврий се яви, нанесе стремителен и страшен удар и след това, подобно на тайнствен призрак, изчезна тъй ненадейно и бързо, както се беше появила? И тия полкове са бързали толкова, че не са имали дори време да приберат убитите си. Сега наши санитарни команди прибираха и погребваха тия изоставени мъртъвци. Но можаха да приберат само най-близките. До Кара Юсуф санитарите нечакано връхлетели на неприятелски патрул. Турският чауш, възрастен и благоразумен човек, кротко казал на нашите да не се приближават толкова, че има много турски войници, които не разбират значението на червения кръст и ще стрелят върху тях.

И на тая позиция, прочутата в тия дни кота 82, прекарахме една мъчителна нощ. Валеше пороен дъжд. Ние се бяхме скрили под една импровизирана палатка. При нас беше и дружинният командир, твърде загрижен. Флангът ни беше открит и той много се боеше от едно скрито настъпление по долината на водопроводите. Той постоянно ни обясняваше как лесно и незабелязано могат да се промъкнат оттам.

— И току ги виж утре осъмнали над Ортакчи. И — във фланг... Ех, че работа ще ни отворят!

И той високо и гръмко се смееше, но в тоя смях звучеше повече тревога и безпокойство, отколкото веселост. Но ние стояхме будни и чакахме. Към позицията редовно изпращахме патрули за свръзка. Сега напрегнато следяхме някакъв далечен и блуждаещ в мрака огън, който

ту изчезваше, ту блясваше отново, но идеше, приближаваше се към селото. Може би настъпват? Може би ни обхващат? Това е навярно ВОДачът който носи фенер, а след него, скрита в мрака, не иде ли голямата колона уморени, но освирепели от жажда за мъст хора? Беше много далеч и ние само гледахме, безсилни да направим каквото и да е.

Дъждът валеше по-силен, по-едър. Върху платнището капките удряха като на барабан, малката палатка се се пълнеше с влага и ситна роса. Стичаше се вода отвсякъде в рова и скоро бяхме цели измокрени. Вън отначало беше тихо. Но оттам се зачу глуха и сподавена глъчка. Излизаме: войниците бяха вън, стояха прави или се разхождаха назад и напред. Те бяха напуснали окопите, препълнени с вода. Всички бяха весели и бодри. Дъждът беше топъл и лесно се понасяше. Пък трябваше да се бди и тоя пороен дъжд като че беше добро средство против съня. Така бяхме поне запазени от всяка изненада.

А прожекторите от крепостта откриваха пред нашите очи странни и феерични зрелища. Около нас е непрогледен мрак. В тъмната, дъждовна нощ се губеше всичко, земята и небето се сливаха в някаква черна и дълбока бездна. Като че ние стояхме изгубени някъде сред безкрайния, космически хаос, където заблудени и уморени комети се бяха спрели И капризно размятаха огнените си опашки. Когато ярката светлика на прожекторите изведнъж угаснеше, мракът ставаше по-голям и мълчанието по-безмълвно. Неволно се вслушвахме. Никакъв звук. По-ясно и по-отчетливо се отекваха ударите на дъжда.

Не може да се седи повече на едно място и ние почваме да се разхождаме. Скоро може би ще съмне — започва да става студено. И сега едвам виждаме високо някъде на север самотен, ярък огън, сякаш една-единствена звезда в това тъмно небе. Какъв огън беше това, кой бдеше там? Отдавна, откато минахме границата, редовно всяка вечер ние виждахме тоя голям и светъл огън да пламва на едно и също място. Гледахме го и срещу боевете в нощите, на провадий-ските височини. За него войниците често говореха и показваха с ръка. Тоя таинствен огън бил, казваха, чак на границата, на същия тоя връх, отдето в първия ден на войната се бяхме спуснали надолу към полето. Още същата вечер той пламна. И редовно всяка нощ, като някой далечен фар, виждахме го да блясва, да гори, да ни следи.

Осъмваме с ясно ведро небе и топло слънце. На позицията всички почти спят. Само патрулите са будни и бавно обикалят из

полето, взрени в мълчаливите далечни фортове. На изток, зад посърналото поле, се чуват глухи топовни гърмежи. Много е далеч, нищо не се вижда и тия чести гърмежи сякаш падат из ясното и спокойно небе. Някъде става жестока, съдбоносна битка. Но тук е тихо. Седнал в окопа, с бележника си върху коляното, аз пишех релацията на първия ни бой.

Надвечер ни смениха и ние се върнахме в Ортакчи. Все така начумерени и зли ни посрещат нашите хазяи. Това дразни Рандев и за дребни работи той кипва и се кара.

На другия ден, без да се спират, преминаха през село 21. и 24. полкове. Отиваха по посока на Лозенград, но де — точно и те не знаяха. Ние бяхме се спрели с Рандев на един ъгъл и гледахме потока на минаващите войници, млади и бодри. Някой извика името ми. Обръщам се: Тонев, мой приятел, художник. И той войник, с пушка, с раница! Колко чудно и странно ми се стори това! Разменихме само няколко думи отдалеч и той се изгуби. Аз стоях зачуден. Знаях го — мечтателен и тих, с нежната болезнена душа на поет, — тъй както го бях виждал с четка и палитра в ръка пред картините му. А сега — войник и той. И весел, макар с някаква замислена сянка в очите. Видях го още веднъж на Чаталджа, току-що прекарал холера, слаб, изнемощял като призрак. А няколко седмици по-късно, със свито от болка сърце, аз научих, че той, болен сега пък от тиф, починал, изоставен и самотен, някъде в болниците на Лозенград.

IV БОЙНОТО ПОЛЕ ПРИ КАЙПА

Днес трябваше да се сменим, преди да се разсъмне. Ставаме рано. Храната се донася, войниците закусват и скоро всичко е готово за поход. В мрака, под тъмното звездно небе, ние се събираме край село. Идва дружинният командир и както всякога, не липсва обикновената церемонна среща. След това тихо и безшумно потегляме. Пред нас, начело на колоната, е дружинният командир и след него знамето, което ние ще предадем при смяната, за да се отнесе обратно в село.

Едва се изкачваме на хълма, и далеч пред нас блясва прожектор. Горящата огнена точка е някъде по-високо над земята, дългият все повече и повече разширяващ се сноп от лъчи пада полегато надолу и цялата гледка тъй напомня увисналата, едра витлеемска звезда в таблата на старите иконописци. Широкото сияние трепти, люлее се ту в една, ту в друга посока и изведнъж и неочаквано пада точно върху нас. Облива ни ярка бяла светлина. Вижда се мократа земя с протегнати, черни сенки, вижда се издигнато, свито знаме, лицата на войниците и учудените взрени очи. Неволно вълнение и безпокойство настъпва в колоната. Навярно тъй ясно ни виждат сега оттам. Някои войници се спират, чуват се плахи и сдържани разговори. Дружинният командир продължава спокойно и невъзмутимо да езди напред. Но той забелязва колебанието между войниците, спира се и нехайно и високо вика:

— Защо се спират? Какво от туй — нека си свети!...

Той стои върху коня си, цял облян от ослепителния блясък, после се обръща и тръгва напред. Загледан право в прожектора, майорът поднравателно се провиква:

— Свети, свети! Инак как ще намерим позицията. Ха, тъй! Посвети ни...

Всякога почти, въпреки картите, ние не улучвахме пътя и сега прожекторът наистина ни помагаше. А при тия осветления турците не бяха още стреляли, та и опасност нямаше. Една ярка, пътеводна звезда. И някога, когато първи път ни обля тая светлина, ние се спирахме,

лягахме и недвижно чакахме, докато тоя огнен поглед се отмахнеше от нас. Но ние бяхме вече свикнали. Няколко пъти прожекторът ни напущаше и отново пак се спираше върху нас. Спокойно и тихо ние вървахме напред.

На позицията сменяваме 3. дружина. Намираме удобни или, както се казва, усъвършенствувани окопи: дълбоки, постлани със слама, с блиндажи и траверси. Една образцова работа, окопи не само за бой, но и добри, топли жилища през тия хладни, дъждовни нощи. За нас имаше отделна землянка, също нелишена от комфорт — постилка от слама, майсторски направено огнище, в което можеше да се кладе огън, без да пуши вътре и без да излизат искри и отражения навън, нещо, което можеше да ни издава. После дъсчени полици, подпорка за свещта, стълби откъм вратата. Тая землянка беше същинска малка къща. Онези, които преди нас бяха я строили, са имали достатъчно греди и дъски от къщите на Кайпа, пък и достатъчно време и въображение за сложната тая архитектура.

Едва се настанихме в окопите, и се разсъмна. От няколко време насам нощите биваха дъждовни, но дните ясни. И днес имахме пак хубав, слънчев ден. Залисани в работата си в окопите, още не бяхме поглеждали напред. И сега пред нас изведнъж се откри, като че зад някаква дигната завеса, странна и поразителна гледка. Цялото поле пред нас беше покрито с трупове. Стотици, хиледи може би. Една страшна и безкрайна морга, от която идеше леденият ужас на смъртта. Аз гледах смаян и струваше ми се, че бях виждал някога подобно нещо. Безкрайно поле, покрито с неподвижни трупове, вцепенени в най-разнообразните и болезнени пози, които им е дала последната тръпка на живота. Прелитащи черни птици. Разхвърляни оръжия и дрехи, засъхнали струи кръв — викащите следи на една безмилостна, жестока борба. И някъде далеч, над ниския хоризонт, червеният кървав диск на изгряващото слънце. Същата картина, която беше пред очите ми сега. Де бях виждал това? Може би „Куликовското поле“ на Репина, може би „Война“ на Щук или някое покъртително платно на Верещагина. Не помня. Но всичко това беше тъй странно, тъй необикновено, тъй силно поразяваше със своя ужас, като че не беше действителност, а видение на тежък и болен сън.

Напред отиваха санитарни команди. От любопитство отиваха и офицерите от дружината. Готов да видя може би най-покъртителните

зрелища, аз се качих на коня и бавно тръгнах из това безмълвно и тихо бойно поле. Едвам изминавам стотина крачки, и се озовавам пред първите редици. Спирам се, поглеждам и бързо отмахвам погледа си. Не мога повече да гледам, дори конят ми уплашено се тегли назад и пръхти. Ужасът стигаше тия граници, когато кръвта застива в жилите, когато сърцето, свито от болка, престава почти да бие. Аз ги броих. Броих ги, като се мъчех да не довиждам добре, с полузатворени очи. В първата редица повече от петдесет души. Петдесет трупа. Това е една правилна редица, цяла верига. Те са настъпвали, вървели са наедно напред и отведнъж, едновременно, в една минута, в един миг, са намерили смъртта си. Широк мигновен замах на остра коса, след който остава дълга редица легнала трева. И сега сякаш виждам тия страшни лица, изкривени от невъобразима болка, обезобразени от ужас, лица с по няколко рани, със запечена кръв и закрити очи. И най-разнообразните пози. Едни паднали възник, но подигнати донякъде, със свити юмруци, с една свирепост на лицата, като че да биха могли да станат, отново ще полетят напред. Други, сложили глави на рамото на другарите си, сякаш тихо почиваха в тежкия сън на една умора. Трети, паднали на лицата си, с протегнати напред ръце, като че бяха застинали в отчаянието на голяма и безутешна скръб. Те лежаха неподвижни, неми. Но това безмълвие беше изпълнено с тая нежна, другарска привързаност, която те са чувствували, когато рамо до рамо са вървели напред, и която като че още живееше в истиналите им сърца.

По-нататък е друга, също такава редица. Вцепенени, замръзнали в някакъв внезапен ужас хора, запазили позите и жестовете на стремителното си движение напред, подобно на вкаменените в един миг шествия на легендите. Но аз не искам и не мога да се приближа. Гледам отдалеч. Едри, снажни хора, с черни, широки лица, навярно всички от далечните пустини на Анадола. Всички бяха редифи. Това ясно се виждаше от разхвърляните навсякъде вещи, извадени из раниците им. Какво нямаше тук. Ръчни медни воденици за кафе, джезвета, фйлджани, железни сачове за акатми. После чорапи от дебела, груба прежда, фланели, ризи. И ясно и изведнъж изпъкваше пред мене тъжната интимност на семейството, трагичната участ на човека, на бащата. Нима в тия мъртъвци можеше да се вижда врагът, нима имаше място за ненавист, за мъст? Тия ризи, тия бедняшки,

прикърпени дрехи, и те са били грижливо сгъвани с треперящите пръсти на някоя любеща ръка, и върху тях са падали едрите, горчиви сълзи на раздялата.

Дълго време бродих между тия трупове. Наблизо и надалеч те лежат неподвижни, в мълчанието на тихо и няма страдание. Едно тъмно и зловещо тържество на смъртта. А денят е тъй хубав и светъл, слънцето тъй нехайно и щедро пилее сребърни лъчи, небето се издига тъй високо и тъй безстрастно синьо. И струва ми се, че тия мъртъвци, над които не пада ни една сълза, над които тежи само безсърдечно равнодушие и отчужденост, отнасят за всякога в блуждаещите си души голямата печал на горка самотност.

Един санитарен войник ми казва, че наблизо в един дол намерил ранен турски подофицер. Навярно фелдфебел. При него имало наши офицери, разпитвали го, приказвали с него. Отивам и аз там. Един млад, хубав, но страшно изнемощял момък. Четири дни той е стоял в калта, в дъжда, без хляб, без помощ. Вода, както разказваше, пил от локвите. С дрипи, откъсани от собствените си дрехи, превързал сам раните си. Ранен и в двата крака. Боял се да не го убият и затова не викал, крил се между убитите. Но в тоя човек все пак беше останала една мъжествена твърдост, един античен стоицизъм. В него имаше нещо от древната, легендарна храброст на турския войник. Задавах му разни въпроси. Той отговаряше умно, спокойно. Отговаряше въздържано и с достойнство дори и на обидни и неуместни въпроси.

— Какво ще кажеш за нашите войници? — питаха го.

— Ах, храбри момчета. Браво! Бият се добре. Храбри, храбри момчета...

Питаха го още как се е развил боят, де е бил сам той, какви разпореждания е давал. Раненият обясняваше търпеливо, кротко.

— Че с какъв ум сте тръгнали да се биете с нас? — обажда се някой.

Чаушът поглежда в недоумение, аз срещам за минута умния, тъжен поглед, сянката на голяма горест помрачава бледното лице и едва чуто, като че за себе си, той казва:

— Ех, какво да се прави. Ватан!

Той гледа някъде на юг и дълбоко въздиша. В очите МУ поглежда безмълвната молба да бъде сам, да не го заставят да говори повече. Идва кола и го прибират. Там имаше още двама намерени

ранени турски войници. Как много говореха немите и тъмни погледи, с които се посрещаха едни други тия хора.

Отиваме в селото. Всичките следи на една току-що преминала, опустошителна буря. Много къщи са повредени от гранатите — зоят, като рани, широки отвори. Из улиците се скитат цели стада кучета, необикновено зли и настървени. „Яли са човешко месо“, обяснява един войник. Хора в селото почти няма. Върнали са се само някои от мъжете, българи.

Няколко часа по-късно аз напуцах това скръбно, разрушено и опустошено село, в което сякаш се беше скрила и спотаила самата смърт. Минавах покрай последната, най-крайна хижа. Наблизо до нея се виждаше нов гроб с бял, дъсчен кръст. Една стара жена лепеше с глина изкривените стени. Тя се мъчеше да затули тия дупки, които гранатите бяха открили. Нещастieto за нея може би не беше нещо повече от това.

— А тоя гроб чий е, бабо?

— Шест момчета заровиха там. Ваши момчета.

Тоя гроб беше само няколко крачки от малката къща. Върху него имаше китка увехнали цветя и угаснала недогоряла свещ.

Аз отминах. Приведена пак, старата жена продължаваше да лепи стените на малката хижа.

През целия ден почти се чуваха топовии гърмежи на изток. Това бяха дните, когато ставаха боевете при Люле Бургас. Но за това не знаехме още. Ние следяхме тия гърмежи с безпокойство и затаен страх, следяхме ги, ту в предчувствието иа някаква непоправима несполука, ту в радостно упование и надежда. Пред нашите позиции беше тихо. Все тъй мълчаливо се очертаваше на хоризонта далечната линия на фортовете, тъмният, изправен гребен на Айваз баба и призрачният и хубав силует на Султан Селим.

На позицията стояхме с голяма предпазливост, за да не предизвикаме стрелба от фортовете. Войниците стояха в окопите и никой открито не се движеше. Всяка минута чакахме да проечат зловещите басови гърмежи и огненият дъжд от тропнели да се посипе върху самите ни окопи. Но фортовете мълчаха. Никакво движение нямаше и в полето. Нашите патрули отиваха до Кара Юсуф, до Адара. Те срещаха само отделни, малки разезди.

Селяни от близките български села идваха на позицията и ни разказваха забавни анекдоти за отстъплението на турците. В голяма уплаха и безредица те са се връщали към крепостта. Но никакви насилия, никакви зверства не са извършили. Напротив, доверчиво и приятелски те са разговаряли със селяните.

— Измамиха ни — казал един, — направили са през нощта дълбоки окопи, а ние цял ден се бихме на открито. Направиха ни прах и пепел тия българи...

— Не са българи — скептично заявявал стар, ранен редиф. — На феса ми разправяй ти. Московци са. По шапките ги познах...

Ранените са били извънредно много. В лозята над Кайпа турците оставили една или две батареи и после, като разбрали, че повече не ги преследват, върнали се и ги взели. Ставаше ни ясно сега колко големи са били техните загуби. Ясно ни ставаше и голямото стратетично значение на това сражение. Нашата дивизия заедно с X спряха и върнаха в крепостта тоя турски корпус, който искаше да заплаши фланга на трета армия.

V

На мръкване небето се покри с черни тежки облаци и отново заваля дъжд — топъл, летен дъжд със светкавици и гръм. Това беше нещо рядко и чудно в късната вече есен. Дъждът се усилваше, нощта ставаше по-тъмна, по-непрогледна. Войниците се скриват в окопите, блиндажите ги запазват от дъжда. Тихо е навред. От време на време тежко и продължително проехтява гръмотевица, сякаш зловещият заплашителен зов на близко нещастие и беда. Безпокойството ни се усилва. Заедно с Рандева обикаляме позицията, даваме някои нареждания на войниците. Да не спят, да бъдат готови всяка минута, всеки да има пушката си в ръце. Гледаме напред: нищо не се вижда. Не се виждат и нашите часови. Една черна и бездънна пропаст от непрогледен мрак, пълен с неизвестност и недоверие. Прожекторите само горят и простират своите безкрайни, ярки шипове. Те обикалят, взират се, търсят. Ето един обръща своя поглед право към небето, като че призовава и моли. Или това е пък недоверие и предпазливост: нагоре те гледаха за аероплани.

Прибираме се с Раднев в нашата землянка. Вътре е завет, топло и приятно. В огнището грее огън, имаме и свещ. Вън вие вятърът, слаби пориви идат до нас и заклащат пламъка на свещта. Чува се далечна продължителна гръмотевица и веднага по-силно заплисква дъждът. Иде ми наум за часовите. Загубени в мрака, изправени под дъжда, под вятъра, те стоят будни, внимателни, взрени напред. Но ние сами няма да спим. Не е ли възможна една атака в тая тъмна нощ? Дълго приказвахме за това с Рандева. Припомняме си думите на майора и се смеем. „Чудни ставате. Турчин нощна атака не прави...“ Сега той е някъде по-назад при поддръжката и непоколебим в убеждението си, навярно безгрижно почива.

Неусетно съм задрямал. Къси минути на полу-будно състояние с чести, плахи потрепвания. Гледам часовника — дванайсет. Бавно, много бавно върви времето. Но сега е най-вероятно време за нощна атака. И при тая мисъл изведнъж ме обзема неудържима тревога и безпокойствие. Струва ми се, че най-недобросъвестно сме напуснали

работата си, че вѣн — одето поглежда само мракът на нощта и се чува плисъкът на дъжда, — вѣн всички дълбоко, непробудно са заспали. А те може би са вече близо, идат безшумно, дебнат тихо в мрака със затаен дъх, с разпалени очи. Близо до самата землянка се чува хъркане. Това са ординарците от взводовете. Трябва да се събудят и да се пратят в окопите. Те спят тъй дълбоко и спокойно и аз чувствавам истинска болка, че ще прекъсна тоя сладък сън.

— Биньо! Биньо!

Чувам сънливо и болезнено мърморене на човек, който прави усилия да се откъсне от сладостната власт на съня.

— Биньо!

— Аз, господин подпоручик... Той е вече буден и в гласа му звучи безропотна готовност и искрена послушност. Да, нищо, че го будят тъй неочаквано. Служба, война е.

— Биньо, има ли нещо?

— Нищо няма, господин подпоручик.

— А прожекторът свети ли? — Кое? Пружока?

— Да...

— Свети, господин подпоручик... много свети...

— Иди да кажеш на фелдфебеля да провери часовите.

Биньо става, чувам удара на ножа, който той натъква на пушката си, и пляска на стъпките по мократа земя, които се отдалечават и глъхнат. Няколко минути минават в напрегнато безпокойно очакване. Но ето зачуват се пак стъпки, в тъмния отвор на землянката се показва усмихнато лице, цяло измокрено от дъжда.

— Благополучно, господин подпоручик. Будни са часовите. Нищо няма...

— Благополучно? Добре, добре, легни си пак. Той се скрива и някаква сладостна вълна залива и гали душата. Колко добри, колко чисто и беззаветно предани са тия млади момчета!...

В полудрямка минава почти час. През всеки няколко минути аз отварям очи и гледам часовника. Той тъй бавно върви и още тъй зловещо-потайна и черна е нощта. Непрекъснато вали дъжд и далеч глухо и тежко проехтява гръмотевица. И отново тая дълбока тишина, в която ми се струва, че всичко спи — и войниците в окопите, и часовите. Аз не мога повече да търпя, не искам да будя пак ординарците и ставам. Излизам навън. Очите ми, несвикнали още с

мрака, не виждат, някакви петна само играят и трептят пред мене. След малко виждам слабо вече, разбирам де съм и тръгвам към окопите. Нарочно оставям саблята слабо да звънти — тъй войниците ме познават и не ме вземат за чужд. Надничам в окопа: свити, с дигнати яки на шинелите, с кръстосани и скрити в ръкавите ръце, между които изправени нагоре се издигат пушките, войниците спят един до други, тъй както са наредени, безмълвни, неподвижни. Спят всички.

— Буден няма ли някой тук?

— Будни сме господин подпоручик — обажда се добродушно и просто някой. — Може ли да се спи в такъв дъжд?...

Но аз чувам хъркане, виждам редица неподвижни фигури. Мнозина, разбира се, спят. Но нищо. Достатъчно е, че има будни.

Излизам пред окопите и наблизо намирам часовоя.

— Има ли нещо?

— — Нищо няма, господин подпоручик. Пружока само свети. Няма работа!...

Това ме кара да се усмихна. Пружокът — да, само той свети. Ето, ярката светлина е върху нас. Ясно виждам часовоя: младо момче, яката на шинела изправена, едната ръка в джеба, пушката праметната на ремък. Той е цял измокрен, върху ножа му, покрит с дребни капки, блещи сиянието на прожектора. Тъй е седял в мрака и досега, сам, буден, внимателен, Каква покорна, някак нехайна доброта, упорита и честна издръжливост. Не, той никога не ще изневери на дълга си, никога!

Прожекторът премества другаде погледа си и аз повече не виждам войника. Но връщам се успокоен и доволен. Далеч на север забелязвам пак тайнствения и самотен огън. Огънят на Странджа, на високия планински връх на старата граница. Някой редовно всяка нощ запалваше тоя огън, някой там бди, гледа. Там зад тия планини, които сега не се виждат, хиледи изнемогват в безпокойство и грижи, хиледи души в трепетно упование и любов се взират през това голямо, огнено око, надяват се, очакват, следят ни. Тия, които ние в един тъжен есенен ден оставихме там с просълзени очи, с присвити сърца. Но бъдете спокойни! В тая бурна и тъмна нощ, пред нас и пред вас, той бди. Пороен дъжд го плиска, леден вятър брули загорялото му бронзово лице. Той бди. Вие може би виждате как бялото сияние на прожекторите и минутният кървав блясък на светкавиците греят в

ножа му, оглеждат се в очите му, взрени напред. Той бди. Той е смел, храбър, честен и добър.

Бъдете спокойни!...

Ние изпращаме тая нощ с едно облекчение. Нищо лошо не се случи. Скоро ни сменяват и примамвани от почивката, която ни чака, бързо закрачваме към Ортакчи.

VI

Заредиха се еднообразни дни. Ние редовно отивахме на позицията, сменявахме се, нощувахме в село и отново отивахме там. Еднообразна и мъчителна служба, ясни слънчеви дни в окопите, отпред зловещото мълчание на фортовете, мрачният гребен на Айваз баба и някъде по-далеч — грациозният силует на Султан Селим. И тъмни, дъждовни нощи. Нощи на безпокойство и трепетно очакване, нощи без месец и без звезди, но изпълнени с фееричната игра на сиянията от прожекторите. А на север — загриженото огнено око на старата граница...

Изминаха се тъй десетина дни. Ние знаяхме вече за голямата победа при Люле Бургас. Но значението и размерите на това сражение, както и първото при Лозенград, научихме много по-късно.

Една нощ, когато бяхме на почивка при Ортакчи, повикаха ни при дружинния командир. Както всякога при тия неочаквани повиквания, ние бързахме в тревожните предчувствия за беда или опасна някоя изненада. Но заварихме майора весело разположен.

— Господа — обърна се той към нас, — направете си още сега разпорежданията. Утре заминаваме за Лозенград.

Той ни прочете след това и самата заповед за марша. Но де собствено ще идем в Лозенград? Или може би по-напред? Губехме се в най-странни предположения и догадки. Майорът следеше мълчаливо и в очите му поглеждаше дяволита усмивка. Той таеше нещо хубаво и ново, което не беше още казал.

— Гледайте си работата. В Лозенград отиваме за гарнизон. Ще бъдем там на добри начала.

Зная, че той добродушно и наивно вярваше в това. Повярвахме всички. Всички заповеди за маршовете биваха къси и сухи. Съобщаваше се най-близкият етапен пункт. Първият беше в Лозенград, може би затова в щаба на полка са предположили, че ще останем там за гарнизон. А това е най-желаната и най-примамлива перспектива. От друга страна, беше ни омръзнало да стоим пред Одрин. Другаде —

може би гарнизон, може би в сражение, но да заминем, да настъпи някаква промяна поне.

Рано на другия ден нашата дружина беше построена извън село пред калния, черен път, който прекосваше посърналото поле — пътя за Лозенград. Чакаме само заповед да тръгнем. Изведнъж настъпи някаква тревога. В щаба получили съобщение, че турците настъпват от крепостта. Едни малък кавалерийски разезд бързо отиваше по посока на Кара Юсуф. И ние наново се обръщаме пак на юг, към Одрин. Пред нас са пак далечните, тъмни могили на фортите и високият, страховит гребен на Айваз баба, но по-зловещи, по-страшни сега. Като че неизвестността на толкова дни и нощи се разрешаваше едвам сега. Ние бяхме пред един бой само няколко минути преди заминаването си.

Но и това излезе една излишна тревога. Кавалеристите се завърнаха. Никакво настъпление няма. Патрулите погрешно донесли за това, заблудени от показанията на селяни.

Отново се обръщаме с лицето си към изток. Първите редове на колоната вече поемат пътя за Лозенград. Ние чакаме реда си. Неочаквано пред нас се спират няколко конници, всички белокози старци, между тях една жена — стара и тя. Идат от Ямболско, дошли да заобиколят момчетата, да видят нова България. Нова България! Първи път чувах това име и тъй чудно и странно ми се стори! Откато бяхме минали границата, не бяхме виждали хора от България. Нямахме още и писма. Тия старци бяха първите, които идеха оттам, и заедно с тях сякаш идеше тихата и задушевна ласка на далечната родина.

Войниците се трупат около тях, гледат ги, разпитват ги. Старата жена седи на коня, някак странно разсеяна, тъжна и бледа. Но защо на всички тя се вижда тъй позната, тъй близка и добра? От угасналите, хлътнали очи, от бледното прорязано с дълбоки бръчки лице не идеше ли скръбта и безкрайната обич на всички майки?

Още хиледи едни и същи въпроси се чуваха. Отде са? Де отиват? На всичко това старците отговаряха, колкото можеха да сварят. Но старата жена мълчеше, загледана разсеяно и тъжно, като че някаква болка спираше думите и. Най-после тя се обади:

— 24. полк търсим. Къде е той, деца?... Момче имам там...

За това те бяха питали вече и войниците им бяха разправяли. Тя беше чула и може би тия думи бяха проста майчинска милувка.

„Деца“, казваше тя — а това бяха все едри, възрастни мъже. Но това беше тъй интимно и тъй трогателно мило. И ето, в душите на тия сурови войници затрептя най-нежната струна, цял хор от гласове се обадиха и гора от ръце посочиха калния, черен път към Лозенград.

— 24. полк ли? Напред е той, бабо, напред!

— Далеч ли?

— Не е, не е. Ще го стигнете. Все по тоя път...

— Дано го стигнем... Момче имам там. Сбогом, деца!

Те отминават. Войниците, вече безмълвни и замислени, сложили ръце върху дулата на пушките си, гледат след тях, всеки спотаил в душата си една и съща тъга. Все тъй безпомощна, слаба, сякаш обзета от някаква болест, се люлее върху коня старата жена. „Момче имам там!“... Него иска тя да види още веднъж, още веднъж да притисне до гърдите, си младия, румен хубавец. Малко дрехи, някое писъмце, може би и китка с червен конец и варак, и грижливо затегнат възел със скътани пари — това е всичко, което тя му носи. Те са близо, някъде напред. Напред — тая зловеща и тъмна неизвестност...

МУСТАФА АЧИ

Не едно село в Добруджа стана известно през войната. Но Мустафа ачи свърза името си с едно сражение, необикновено по своя драматизъм и паметно с голямата конна атака, с която се завърши.

Има случаи, когато сраженията стават при особени вънкашни условия. Случаи, когато природата напуца обикновеното си равнодушие и с някакво враждебно участие създава мрачни и зловещи декори на кървавата драма. Така беше при Мустафа ачи. Времето беше особено този ден. Черни облаци се носеха по небето, разкъсваха се, взимаха най-чудни форми, покриваха се с гънки, ситно напластени като птичи пера. Нямаше светкавици и гръм, вятърът не беше твърде силен. Но бурята беше някъде високо и нейната близост се чувствуваше и в тревожната тишина на прозрачния въздух, и в странния полумрак, който обгръщаше полето и сливаше всичките му цветове в един само сив и тежък тон. От време на време вятърът се усиливаше и в полето, като живи същества, се гонеха валчести бурени. Телеграфните жици дълбоко и унесено звучаха. Имаше всички признаци на буря, но тя не идеше и това напрегнато очакване смущаваше и гнетеше, събуждаше предчувствия и тревога.

Самото село с нищо не се отличава от други добруджански села. Малко е — купчина овехтели къщи, разградени дворища без зеленина и без овошки, големи сапльци по харманите. Наблизо минава шосето Кара Омер — Кюстенджа и безкрайната лента се белее и лъкатуши сред неизмеримата окръжност на хоризонта.

Сражението започна след пладне. Започна и се разви отначало тъй, както много други. И тия, които участвуваха в него, бяха видели много сражения, та не очакваха и не предвиждаха нищо необикновено. На хълма пред Мустафа ачи имаше две пехотни роти, две колездачни и една конна батарея. По-назад, към селото, стояха конните полкове. Ни един човек не се виждаше във от окопите и линията на позицията се чертаеше само от непрекъснатите гърмежи. Разпукваха се шрапнелни и върху тъмния мрак на облаците ясно се рисуваха млечните им кълба. Румъните бяха стигнали около Каракьой. Това село гореше, вятърът

раздухваше дима и откриваше огненото море на пожара. Боят вървеше още спокойно и бавно. Конните полкове чакаха при селото — техният час още не беше дошел. Войниците бяха слезли от конете си, но бяха готови и стегнати: карабините — прехвърлени през рамо, саблите — в седлата. Офицерите стояха на групи пред ескадроните си, пушеха и се разговаряха.

Кризата настъпи неочаквано привечер. Цялото поле пред позицията почерня от гъсти вериги, които упорито и непрекъснато настъпваха. Това беше цяла румънска бригада. Напразно единствената батарея стреляше в това живо месо и в плътната маса отваряше кървави и опустошителни празнини. Нови вериги се явяваха и ги запълваха. Тая стремителна атака беше нещо непривично и странно за румъните. Едвам вчера те бяха бити и отхвърлени навсякъде. Но има храброст, която се поражда не от високия дух, съзнание и ентузиазъм, а от болката на отчаянието и на безнадеждността. Може би в такава психологическа промяна румъните се повръщаха отново и нападаха ожесточено и бясно. Малобройните защитници на позицията при Мустафа ачи почувствуваха, че настъпват тежки часове, и то не за друго, а защото просто липсваха физическите средства да се унищожи и спре тая грамадна маса. Но батареята продължаваше смъртоносните си залпове, в окопите трещяха картечници и пушки. Непринудено и спокойно зацари трагичната твърдост на себеотрицанието.

Има случайности, които развалят и най-предвидливите планове, осуетяват и най-добрите желания. Изведнъж навсякъде в окопите се привършиха патроните. Все по-редки гърмежи — последните патрони, прибрани от убити и ранени, и цялата позиция замлъкна. А отсреща идеха гъсти румънски вериги, идеха като прилива на море, затъмкяваха полето, удавяха всичко само с многобойността си. Тогава от хълма надолу, наред с върволицата ранени, заслизаха и групи войници с отворени и опразнени паласки, с почернели лица, отчаени от това случайно безсилие. В сраженията често настъпват минути, когато личната инициатива се губи, умът не може да се ориентира в невъобразимия хаос и всички, които се лутат като сенки, очакват и търсят първия жест на някоя твърда и властна воля.

Тъкмо в тая минута командирът на конната батарея слизаше от наблюдателния си пункт. Нямахше защо повече да се стои там и той отиваше при батареята си. Капитанът се намери между разсипаните

групи на войниците. „Никой няма да отстъпва — извика той високо и властно. — Тук ще измрем, но ни крачка назад“ Той беше бледен и спокоен, с тая мъжествена красота, която минутите на тежки изпитания придават на избрани хора. И неговите думи като че не бяха заповед. Това беше зов, който разрешаваше недоумението и болката на всекиго. Най-после знаеше се вече какво може и какво трябва да се направи, имаше кой да заповяда и да води. И радостното упование и пламенният гняв избликват с такава сила, че докарват сълзи на очите. „Тури ножа“ — командува капитанът и ножовете затракаха върху дулата на пушките. „Наблизо! Наблизо около оръдията!... Така!“ — прибави по-тихо той, като видя с каква трогателна послушност и бързина всичко се изпълни. Около шестте оръдия се явиха шест карета и ножовете здблещяха над тях, като стоманена четина.

Повикаха предниците и резервните ракли, да бъдат наблизо. Но те не дойдоха тъй, както това ставаше обикновено. По някакви тайнствени пътища въодушевлението беше стигнало и до тях. И цялата тая маса — коневоди, повече от двайсет отделни предници и ракли запрегнати със сто и няколко коня — се носеше сега през полето към позицията. Бясно препускаха конете, железните колела оглушително гърмяха, ездачите въртяха бичове и сабли, раклените командири препускаха начело в кариер и стреляха с пистолети. Предниците идеха като древни бойни колесници и цялата прислуга викаше ура. Като че не идеха да изпълнят една чисто техническа служба, а сами отиваха да атакуват! Спряха се близо до оръдията. Разтревожените коне неспокойно се въртяха и биеха с крак земята.

От закритата позиция на батареята не се виждаха още румънските вериги, но всяка минута те можеха да се покажат отпред на хребета. Около оръдията стояха войниците плътно един до други, над главите им блещяха ножовете. От раклите бързо снемаха и трупаха купища патрони. Оръдията бяха напълнени, чакаха и отрупани с бодлите на ножовете, одухотворени от колективната душа на живата си броня, подаваха дулата си заплашително и сурово.

Настъпи напрегната и зловеща тишина. Чуваше се глух и объркан шум, като от стъпките на многобройно стадо, чувствуваше се горещият дъх на уморени хора. И ето, на хребета се показаха няколко отделни фигури. Сърцата учестено биеха, ръцете инстинктивно

стискаха пушките. И пак се чу резкият и отсечен глас на командира на батареята: „Мерник нула! Поправка 50!“

Тоя род огън е последната и отчаена защита на всички артилеристи. Прислугата трескаво и бързо работи. Изведнъж гъста редица като висока вълна се подава и облива хребета. Оглушителен залп от всички оръдия. После втори, трети... Изпод гората изправени ножове се подема диво и страшно ура. Шрапнелите се разпукват от самите дула на оръдията, блясват огнени светкавици и железният дъжд на картеча шиба право в лицето на веригите, блъска ги и ги пилее като вихрушка. Нови вълни се показват, нови залпове от оръдията и хълмът за минута пак опустява. Светкавиците греят в набучените ножове, конете на предниците се дърпат, изправят се на задните си нозе, водачите стрелят с pistolетите си. И всички викат ура. Те бяха шепа хора. А ставаше някакво чудо и в него възкръсваше сякаш старинна легенда.

* * *

Наблизо до батареята беше началникът на конната дивизия. Той наблюдаваше и следеше всичко.

В селото още чакаха конните полкове. Като огнените змейове на приказките, те трябваше да се явят в най-силния вихър на бурята. Мръкват се, облаците ставаха още по-черни и на запад между тях и тъмната линия на хоризонта гореше яркочервена ивица на небето.

При генерала идеха един след други ординарци:

„Господин генерал, неприятелят е на шестстотин крачки до батареята!“ А само след няколко минути: „Те са на четиристотин крачки!“ Генералът следеше перипетиите на боя. В селото все още чакаха готови и стегнати полкове. Откъм запад трябваше да пристигнат подкрепления, но те не се виждаха още.

Нов ординарец пристигна. Конят му беше цял във вода, разпален и заморен. Войникът развълнувано донася: „Господин генерал, на триста крачки са до батареята!“ Генералът погледна назад: в слабия здрач, като черни пипала, спущаха се и пълзяха колони. Идеха подкрепленията, но тъй бавно и незабелязано, както се движи всяка

пехота. Изгубената минута можеше да струва скъпо. И генералът отсечено и твърдо заповядва: „Дивизията в атака!“

Спокойната маса на конните полкове изведнъж се раздвижи. И сега, в тая тревожна и мрачна вечер, настъпи зрелище, което сякаш не беше действителност!

Разгънати в боен ред, тия полкове имаха фронт повече от два километра. Рядко може да се види нещо по-импозантно и по-страховито от движението на такава голяма конна маса. Редиците пълзяха и се преливаха, като тъмна лава, буйно се мятаха и пръхтяха конете, припламваха кръстосаните блясъци на саблите и сред тежкия и многогласен шум мерно се отсичаше глухият топот на хиледите копита. Стълпове от прах, като мътна завеса, съединиха земята с облачното небе.

Беше тъмно вече, навсякъде се сипеха шрапнели и грееха в мрака, като ракети. Но нищо не спираше устрема на конната маса и в тъмния хаос на движението и огнените взривове, в които вреше цялото поле, сякаш избухваха изпод копитата на бясно препускащите коне. Отделиха се няколко ескадрона и по-бързо и по-стремително полетяха пред всички, преминаха покрай батареята, сляха своето ура с урата на нейните защитници и превалиха отгатык хълма.

Нощта скри изведнъж всичко. Гърмежите следваха непрекъснато, ярко блещяха шрапнели и фугаси. Появиха се коне, останали без ездаци, запираха се за минута разтревожени и осиротели и отново препускаха назад в черния мрак, отдето, като из някоя бездна, идеше страшният шум на битката.

* * *

Сутринта денят беше тих и природата отдъхваше като след буря. Из полето пред позицията се чернееха много трупове сред желтите стърнища. Най-близо, отсам окопите, лежеше румънски офицерски кандидат. Той беше тежко ранен млад момък, елегантно облечен. Към него отиваха командирът на батареята и офицерите му. Щом ги видя, той се изправи на едната си ръка, заговори нещо на френски, но отдалече се чуваха само отделни думи. Наближиха го. Той беше

измъчен и бледен. Успокоиха го, дойдоха санитарите да го превържат. След това командирът на батареята го запитва за вчерашния бой.

— Ах, вчера! — заговори той с мъка — вчера ние вече бяхме уверени в победата. Видяхме, че позицията се напусна и огънят се прекрати. Влизахме в окопите и изведнъж...

Той спря, като че нямаше сила да продължи.

— Изведнъж тоя неочакван огън, тоя картеч право в лицата... И тая конница. Ah! *c'était terrible, c'était extraordinaire!*

На бледното му лице се изписа отчаяние и болка, цялото му тяло потръпваше. Но не раните му го боляха: в паметта му отново възкръсваше ужасът на вчерашния ден.

ТРИУМФ

Това беше при Кочмар.

Една румънска бригада настъпваше по шосето, откъм Добрич. Авангардът заемаше Кочмар, главните сили бяха до Карапелит. Но само челните роти се спущаха в това село и се губеха между зелените овошки. По-голямата част от войските оставаше в полето. Времето беше хубаво — слънце, бистър и кристален въздух, какъвто имат само есенните дни. Ясно можеше да се наблюдава грамадната колона как лъкатуши сред поженатите ниви, приижда лениво и тежко, обгърнати с гъсти облаци прах, който плуваше след нея, като опашката на комета. През топлите дни тая следа е неизбежна и лесно издава движението на войските.

Но румъните малко се грижеха за това. Те бяха в медените дни на войната — опасности нямаше, още тегла не бяха изпитани. И в шествието на тия войски, които се опиваха от множеството и привидната си сила, имаше някаква парадна тържественост, изпъстрена с театрални жестове и пози.

Началникът на авангарда беше в Кочмар. Той командуваше две дружини и се казваше майор Крачунеско, внушителен и едър човек. На мегдани пред кръчмата изнесоха маса и разгънаха картата. Майорът нямаше кой знае какви важни задачи да разрешава, но се приведе и загледа в нея замислено и важно. Отстрани войниците наблюдаваха и чакаха. Около майора стояха офицерите му, униформите им бяха нови, всички бяха гладко избръснати и чисти, прекалено вежливи и коректни. Пристигна донесение, че един български ескадрон избягал, щом забелязал румънските патрули. Офицерите се спогледаха и знаменателно се усмигнаха. Но майорът изслуша донесението спокойно, надменно и хладно. Изражението на лицето му говореше, че това е дребна работа и инак не може да бъде. Той се развесели, смееше се, шегуваше се с офицерите, говореше разглежено и напевно.

Докараха няколко души селяни. Между голите ножове на конвойните войници те стояха гологлави, гледаха в земята изпод гъстите си вежди и смутени чоплеха калпаците си. Майор Крачунеско

стана неузнаваем. Лицето му се зачерви, после посиня. Никой не знаеше каква е вината на тия хора, самите те не знаеха защо големецът ги ругае, защо ги нарича разбойници, варвари дебелоглави. Раздразнението на майора растеше. Той заплаши, че ще ги разстреля до един, но по-рано ще трябва да се изловят всички. Многобройни патрули се разтичаха по разни посоки из селото.

Една българска конна дивизия приближаваше Кочмар. Ескадронът, който преди малко избяга, беше довел още много други. Противоположността между двете неприятелски войски, които заставаха една срещу друга, не беше само в рода на оръжието. Наистина, една пехотна бригада в походен строй е тежка и неповратлива маса, тя е и някак сляпа — не твърде надалеч може да вижда и да знае какво става. При това румъните чакаха едно сражение точно по правилата на науката, методично и спокойно. А ония, които идеха срещу тях, малко инак разбираха работата си. Отколе и в много войни те бяха изгорили в огъня на битките всички книжни понятия за войната и знаеха само катехизиса, написан върху острието на саблите им.

Дивизията се приближаваше непоколебимо, уверено и скрито. Ескадроните пълзяха като змии из долините, прикриваха се из храсталаците и кукурузите. Но в очите на румъните бяха хвърлени части, които не мислеха да се крият: това бяха многобройни разезди и дозорни. Те се разхвърчаха навсякъде, като орляк ястреби — досадни, нахално смели. Налитаха пред фронта, надничаха по фланговете, мяркаха се дори зад тила, бързо се появяваха и още по-бързо изчезваха. Тия тайнствени конници препускаха навсякъде около бригадата, сякаш я оплитаха в някаква мрежа, невидима и опасна. Майор Крачунеско за първи път през тоя поход се смути.

Конната дивизия настъпваше. Както древните армии имаха след себе си тежко въоръжени хоплити, така и тя имаше своя стабилен център: това бяха спешените ескадрони, картечните взводове, колоездачните роты, конните батареи и малки пехотни отделения. Боят се започна от тях — стремителна атака, в която се чувствуваше вещината на стари майстори. Запяха картечниците, зареваха тежките басове на топовете. Румънските линии не удържаха. Авангардът трябваше да се оттегли правилно и спокойно на по-задни позиции.

Всичко това, мислеше си майор Крачунеско, уставът предвижда и допуска.

Но тук стана нещо неочаквано и страшно.

Ескадроните, които досега се притаяваха и подобно на хищници дебнеха жертвата си, нахвърлиха се върху нея. Денят беше много тих и ясен, небето — безоблачно и светло. Но същинска буря се носеше ниско по земята. Високи облаци от прах, които се местеха като грамадни смерчове, глух тънтеж от хиледи копита, светкавици на сабли и ура, страховито, високо и бурно. Огделните карета на румънските роты, които бавно се оттегляха през стърнищата, бяха прегазени: ония, които бяха тръгнали да се бият, стояха на колене, ръцете, които преди малко държаха пушки, дигаха се молитвено и покорно. Авангардът беше отрязан и заобиколен.

Други ескадрони все тъй стремително и бясно атакуваха главните сили при Карапелит. Битката беше колкото кратка, толкова и кръвопролитна. Из широкото поле, като вълните на море, се разлиха редиците на конниците, идеше смътна врява, пушечни залпове и топовни гърмежи, в бесен галоп препускаха коне без ездачи и цвилеха. Далеч на изток по самата линия на хоризонта, отгатък Карапелит, се показаха черните силуети на многобройна тълпа, пръсната в грамадно ветрило. Те бяха останките на румънската бригада — тия изплашени беглеци, които съдбата сякаш нарочно пощадява, за да останат по-неизличими следите на паниката.

Слънцето засядаше, скоро щеше да се мръкне. Тогава оня, който беше ръководил тая атака, който даде бесния тласък на тия храбри ескадрони и сам беше между тях — почувствува, че смъртоносният удар вече е нанесен. Сега беше също тъй необходимо да се спрат ескадроните, които в инерцията на устрема си отиваха далеч. Щаб-тръбачът беше наблизо. Той затръби сбор. Ту по-близо, ту по-далеч се обадиха тръби и повториха сигнала. И в тия металически ноти, които, според разстоянието, идеха в по-ниска или по-висока октава, звучеше тържество и дисциплинирана послушност. Боят се свърши.

* * *

В Кочмар горяха кладни от снопи и големи сандъци. Свечеряваше се. На запад полето потъмня, само ярка и червена ивица от небето блещеше между хоризонта и тъмните облаци. Имаше нещо мистично и тревожно в тая вечер: като че кръвта, проляна на бойното поле, хвърляше отражението си върху небето. От селото се виждаха само черните шарове на овошките. Пожарът беше голям, димът не се издигаше, както през деня, губеше се, но тъмнината ставаше по-черна. И сред тоя мрак високо се издигаха и се люлееха медночервени пламъци и гъста виелица от искри. Широко сияние грееше наоколо.

Тук наблизко беше построена почти цялата дивизия: конните полкове, колоездачните роти, картечните взводове, конните батареи и пехотните отделения. Тая голяма и стройна колона пречупваше двата си фланга и между тях стоеше друга плътна и светлосиня маса — това бяха пленниците, почти целият румънски авангард. Те бяха между двата края на колоната, като между протегнати ръце. Тъй лъвът слага върху своята жертва тежката си лапа.

Сиянието от пожара падаше върху тая странна картина. Едната страна на коне и хора беше ярко осветена, другата тънеше в черни сенки. По-силно блестеше яносинята маса на пленниците.

Началникът на дивизията щеше да поздрави войниците. Но това не беше преглед на някои парад или учебен плац. Тук бяха оръдия, гърлата на които още димяха, пръхтяха коне, от които падаше пяна, по саблите, турени в ножниците, кръвта още се струеше. Войниците мълчаха, сърцата биеха учестено, очите горяха, изпълнени още с виденията на боя.

Генералът се явява. Той спира пред фронта на първия полк. Пожарът огрява лицето му и върху черния му кон се преливат блясъци на смола. Той поздравлява — войниците отсечено отговарят. Няма нужда от дълги речи. Те бяха наедно и всички знаят това, което стана.

Генералът и офицерите, които го придружават, препускат нататък по фронта. Вижда се как, ту тук, ту другаде, се спират. Но нищо повече не може да се чуе: от всички редици, от всички части и полкове се подема ура, бурно, възторжено и стихийно, ура, от което сякаш още повече се разлюляват пламъците на пожара. Надалеч по фронта още препуска групата конници. Все по-бурно и по-високо ура. Ярка светлина огрява възторжените лица, запалените очи, неспокойните коне и високо над тях изправените щандарти. Има нещо подобно в

една картина на Верещагина, но нейните ефекти остават слаби. Такава сцена не знае в мрачната си летопис дори и великата Запорожка сеч.

Многобройната тълпа пленници стои мълчелива, неподвижна, вцепенена. Това ура пада като буря върху нея, гнети я, принизява я към земята. Малко по-напред, както изисква чинът му, стои майор Крачунеско. Лицето му е бледно, униформата измачкана и разкъсана. Нещастията възраждат душите и правят най-обикновените умове способни на яснота: тоя пленник забравяше собствената си участ и виждаше друга и по-страшна гибел. Блясъкът от пожара огряваше лицето му: той плачеше.

ПРИ ЕЗЕРОТО ТУРКОЙА

Поручик А., на когото бяха възложили да разпита заловените руски пленници, привършваше вече работата си и дописваше последните редове на бележките си. Наблизо пред масата му стоеше пленникът, когото бяха довели най-подир, хорунжия Рибаленко. Той беше висок и строен момък, румен, синеок и извънредно рус — косата, тънките мустаци и веждите му бяха почти белезникави. Лявата му ръка, обвита в бинтове, беше обвесена на гърдите, но раната трябва да беше лека, защото той беше бодър и жизнерадостен, хубавец в казашката си униформа: резедава куртка, сини панталони с червени лампази, високи чизми със същински руски шпори, толкоз чувствителни, че прозвънтяваха и при най-слабото му движение. Нещастieto, колкото неочаквано и голямо да беше, не можеше да надвие на младостта: пленникът стоеше много спокоен и безгрижен и навярно току-що беше казал нещо весело, защото усмихнато следеше перото на поручика, който също се усмихваше.

Поручикът свърши, прегледа написаното и погледна пленника.

— Доволно — поручикът се мъчеше да доближи, колкото можеше, езика си до руския, — доволно. По-вече въпроси няма да ви задавам. Ще се видим пак. А сега свободни сте, господин подпоручик!

Младият хорунжий се поклони и като звънтеше с шпорите си, излезе.

Валеше дъжд, по стъклата на прозорците удряха и се стичаха капки, на двора вятърът фучеше в голите клони на акациите. Поручикът остави перото, отпусна се на стола си и се загледа навън. „Ето как било всичко това!“ — помисли си той. Сега, след като беше свършил работата си, почувствува силно вълнение. Разпитът откриваше много данни, ценни откъм военна страна, и той можеше да смята задачата си успешно завършена. Но тук имаше нещо, което задоволяваше лично него. Всеки, който е участвувал в някое сражение, знае, че определено и ясно се знае само това, което става откъм собствената страна. Другата половина на картината — действията на неприятеля, колкото и да се открият, показват всякога едно лице, а

всичко друго се губи в тайна. И колко голямо е любопитството към тия, присъствието на които постоянно те занимава и гнети, как искаш да научиш нещо за тях, но нещо повече от цифрите, повече от схемите на картата и от общоизвестните данни, да видиш самите хора, физиономиите, кои са те, какви са, какво са преживели те в същото време там, откъм другата страна.

Тъкмо това знаеше вече поручикът. Спомни си началото на сражението: спокойната сутрин, равната и безлюдна черта на хоризонта. И ето на далечната и уединена могила се появява конник. Той е сам, спира се, набюдава известно време, после красиво галопира назад и се изгубва. Скоро след това се показаха руските ескадрони и атаката започна. Поручикът беше наблюдавал сражението и знаеше подробностите му. Но едвам сега се откриваше тайната, която по-рано самата черта на хоризонта отделяше.

Показанията на пленниците не бяха еднакви. Есаулът Фролов, измъчван от раните си, даваше неясни, предпазливи и мрачни отговори, войниците не всякога пък разбираха за какво ги питат. Само Рибаленко разказваше много, макар често пъти и за съвсем непотребни неща. Техният полк е влизал в състава на 30. казашка дивизия, която е била в Галиция. Много пъти те са атакували и всякога успешно. Всички бяха единомдушни, когато ставаше дума за командира на полка им — полковник Жабдоров, суров и строг, но извънредно смел и храбър човек. Неговото име е било известно в цялата руска конница.

Целият полк е посрещнал с голяма радост известието, че ще отидат на новия фронт. Но може би това е било, както обикновено става, само радостта, която иде от промяната на мястото, от разнообразието и развлечението на пътуването. Рибаленко поне твърдеше, че из пъгя било много весело, особено в Галац, където той и другарите му за първи път пили хубаво вино, имали добри квартири и писали много картички в Русия. По-определени ставаха спомените на всички след минаването на Дунава. Тук те се научили за последните сражения, разказали им легендите, които се носели за българската конница, за смелите, светкавични и силни удари на тия луди войници — „ети чорты, на маленьких лошадакх“. С тях не е могла да излезе на глава третата руска конна дивизия, която е действувала досега в Добруджа. Върху старата слава на руската конница е хвърлено петно. То трябва да се измие. Такава реч е държал пред полка полковник

Жабдоров, развълнуван и сърдит. Оттогава насетне тяхната задача е станала вече и ясна, и близка.

Последната нощ преди сражението са прекарали в с. Туркойа. Рано сутринта те напуснали селото и спрели няколко километра извън него. Казали им, че неприятелят е близо и ще атакуват. Полковникът препускал напред, изкачил се на една могила и разгледал местността. А това беше същият тоя тайнствен конник, когото бяха забелязали и откъм отсамната страна.

Всичко, което стана след това, поручикът беше видял с очите си.

Рано беше още, надали имаше и осем часа. Вляво се изправяха като безкрайна стена тъмните върбалаци край Дунава, обгърнати в синкава мъгла. Желтееше се нататък и тръстиката около езерото Туркойа. Право на изток се откриваше равно и чисто поле с уединена могила на хоризонта. Една бяла линия пресичаше това поле и слизаше насам — това беше мачинският път, който отиваше в селото Сатул Ноу, скрито зад нисък хълм. В това село имаше няколко конни полка, а пред него на няколко километра една пехотна рота беше в стражево охранение. Но и друга една току-що беше дошла за смяна, така че на позицията бяха и двете роты. Виждаха се тук-таме черни купчини от сменените войници, които се готвеха да си ходят.

Конникът, който беше се появил на могилата, се изгуби и никой не очакваше нещо особено след това. В селото, което не се виждаше, конните полкове се готвеха за път, войниците се стягаха, водеха конете на водопой. И ето изведнъж зад чертата на хоризонта се показват много черни фигури, най-напред едни глави, после те подскачат и растат все повече, излизат на хоризонта и сега ясно се вижда дълга редица от конници, понесени и устремени право срещу позицията на двете роты. Атака! Линията преваля, спуща се и плътно се носи надолу, показаха се и други по-гъсти групи, които препускаха отзад. Чуха се първите трепетни изстрели от патрулиге, които се прибираха назад. Веднага се подигна честа, олушителна сгрелба. Черните купчини на войниците се разпиляха, развиваха се във ветрило и се прилепиха към земята. Затракаха картечници отдясно, проечаха топовни гърмежи и белите кълба на шрапнелите се наредиха над хвърчещата линия на конниците. Те не бяха по-далеч от две хиледи крачки. Нямаше прах и всичко се виждаше ясно.

За тоя род атака русите си имат особен термин. Наричат я лава. Какво нещо е тая казашка лава? В общите си черти това е обикновена конна атака: отпред с линията на развърнатите ескадрони, зад тях следват други, сгъстени. Ако има нещо особено, то иде вече от темперамента на хората, от традиционните привички, които не могат да се обуздаят от никакви правила и устава. Един-единствен закон остава: главоломното и светкавично нахвърляне, лудо и бясно препускане, нечовешката ярост, която забравя опасностите, опиянението, което не вижда пречките, нито иска да знае за тях. Наистина, това са живи и стремителни потоци, които се спущат и разливат като същинска лава.

Казаците природно са добри ездачи. Те нямат обичая да подрязват гривите и опашките на конете си. Инак упоението от лудото препускане не би било пълно, ако силните им коне, бързи като самия вятър, не разпуснат широко гъстите си гриви и опашки. „Хвостъ по ветру распустив“ — самодоволно си спомняше и Рибаленко. Приведени на седлата, почти легнали върху шиите на конете си, насочили пиките напред, хвърчащи из равното поле — така идеха те. Фигурите се виждаха ясно, редицата се удължаваше и растеше.

Изминали бяха, и то много скоро, почти половината разстояние. Но сега ги посрещна смъртносната стрелба на пушки, картечници и топове. Линията се разкъса на много места, разбягаха се коне без ездачи, ездачи без коне, останали вече много назад, се лутаха безпомощно и бавно, като замаяни. Цялата линия на конницата, шибана от вихрушката на куршумите, изменяше първата си посока, събираше се и завиваше все повече и повече надясно. Задните линии се вляха в първите и всички наедно, в нестройна, но още буйна и хвърчаща тълпа, налетяха върху самите позиции.

Стрелбата там занемя. Къса тишина и — зачу се високо и диво ура. Вълните на живата лава заляха тая част на позицията и преминаха над нея. Какво станаха войниците, които секунда по-рано още стреляха, никой от които не се помръдна, не отстъпи, не се премести, ни встрани, ни назад? Пронизани ли бяха от дългите пики? Стъпкани ли бяха под копитата на разярените коне? Миг-два всички напрегнато гледат натам. Нищо не се вижда, позицията е безлюдна. И ето, като че из самата земя наизскачват черни фигури, тантурести и тежки в широките си шинели, затичват се, някои приклякват на колене, някои

остават прави, но всички стрелят отново — сега в гърба на конниците, които в инерцията на лудия си бяг бяха преминали вече и губеха възможност да се обърнат и запазят. „Молодци! — разказваше по тоя случай Рибаленко. — Молодци! Нищо подобно не бяхме виждали. Вред другаде, щом ги наближехме, всички хвърляха пушките и дигаха ръце. А тия — прилепили се като заковани в земята и после — стрелят те в гърба“...

Атаката, разнебитена от по-рано още, пропадеше съвсем. Някои ескадронн вече се връщаха, ония, която бяха преминали отсам, също се повърнаха назад и вдясно, преминаха още веднъж над позицията и продължиха да отстъпват. Стрелбата продължаваше, над разпилените из полето конници се пукаха шрапнели. Спасяваше се вече кой както можеше.

Но на едно място се оттегляше по-плътна група, тя се движи бавно, вижда се, че тия хора са заети не толкоз с грижата за себе си, а с нещо друго. Падаха коне, падаха ездачи, групата се топеше, намаляваше, но все оставаше от нея едно ядро, което продължаваше тежката си и грижлива работа. По рано никой не можа да се досети какво ставаше там, но сега и това се знаеше. Полковникът Жабдоров, който сам водеше тази атака, беше убит. По стар и строго пазен обичай, казаците отнасяха трупа на своя атаман. Те са сръчни във всяка джигитовка, това не беше трудно за тях, и ако се движеха бавно и тук-таме се спираха, то беше затова, защото ранените и умиращи предаваха скъпия си товар на ония, които оставаха живи. Тая малка група последна преваля хоризонта и като че спря зад самата могила.

Само половин час най-много трая цялата атака. На същото това място малко по-рано беше се спрял той на коня си и наблюдаваше. Той рекогносцираше местността, отмерваше удара, който готвеше, чертаеше победата. Но в тия минути, когато тоя план на всеки кавалерийски началник бързо зрее в порива на смелостта, не беше ли минала някаква сянка ВЪРХУ челото му, не беше ли усетил като болезнена тръпка някакво тъмно предчувствие?

Из полето още кръстосваха изоставени коне. Цялата позиция ясно се очерта сега; навсякъде бяха се изправили черните фигури на войниците, чуваше се висока глъчка, говореха едновременно всички. Пък и имаше за какво да се поприказва след бурята, която беше преминала отука! На едно място бяха се събрали повече войници и

сред сключения кръг превързваха пленник, Това беше Рибаленко. Конят му, макар и смъртно ранен, можал е да тича още някое време и изведнъж грохва и се поваля на самата позиция, като затиска и контузва един вонник — единствения между всички войници от позицията, който беше пострадал в тая атака.

Ранените и убиги коннини бяха прибрани скоро. По-рано войниците събираха казашките пики, разглеждаха ги, носеха ги дори. Но това любопитство отдавна беше преминало и сега никои не искаше да взема нови. И все пак, за да се знае де са и да ги приберат отпосле, или пък пък защото случайно тъй беше им дошло наум, там, където беше паднал някой конник и отдето бяха го прибрали, на същото място бяха забучили в земята пиката му. Из полето стърчаха много такива пики, наредени в една голяма елипса — пътят на самата атака. На пръв поглед това напомняше стълбовете на телефонна линия и по навик окото търсеше да види и жица. Такава, разбира се, нямаше, но все пак като че звучеше нещо, чувствуваше се невидима следа, каквато метеорът оставя в нажежения въздух. Войските заминаха напред, полето запустя и над него прехвърчаха само гъсти орляци от птици. Но още се виждаше там грамадната елипса, която чертаеха забучените в земята пики.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.